

**INDIVIDUAL
ПЕРШОТВІР**

**Микола Гоголь
ТАРАС БУЛЬБА**

Зміст

[Микола Гоголь ТАРАС БУЛЬБА](#)

[Бульба, який не згорів](#)

[I](#)

[II](#)

[III](#)

[IV](#)

[V](#)

[VI](#)

[VII](#)

[VIII](#)

[IX](#)

Український переклад здійснено за першотвором, який побачив світ 1835 року у збірці Миколи Гоголя «Миргород». Ця перша редакція повісті невідома нашому читацькому загалу...

Читачеві пропонується справжній «Тараса Бульбу», якого ані європейці, ані самі українці майже не знають. Адже наші діти й досі вивчають за шкільною програмою, «виправлену» ще царською цензурою, версію повісті. Переклад оригіналу «Тараса Бульби» українською здійснив Василь Шкляр — блискучий стиліст, знаний в Україні письменник, автор інтелектуальних бестселерів, лауреат багатьох літературних премій.

Микола Гоголь

ТАРАС БУЛЬБА

Бульба, який не згорів

Більшість українських читачів навіть не підозрюють, що вони ніколи не читали справжнього «Тараса Бульбу». Річ у тім, що цей шедевр Миколи Гоголя вперше побачив світ 1835 року в його збірці «Миргород», але, як ми знаємо, не кожен шедевр задовольняє офіційну критику. Занадто українською видалася ця повість великоросам-белінським, і вони почали домагатися, аби Гоголь її спотворив на їхній копил. А саме — «усіліл общерускій ідейний смысл». І ось 1842 року в другому томі його «Сочинений» раптом з'явився новий варіант «Тараса Бульби». Твір побільшав на три розділи, деякі його фрагменти, зокрема батальні сцени, набули ширшої деталізації, зазнала змін і кінцівка повісті. Та водночас серед тих доповнень з'явилися свавільні вкраплення «общеруского ідейного смысла», які, пам'ятаю, зачіпали за живе навіть мою ще школярську гордість. Ну, не міг я зрозуміти, чому це наші козаки помирають за «руську землю», а щирий козарлюга Бульба, згоряючи в лядським вогні, пророкує: «Уже и теперь чуют дальние и близкие народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!..»

Таких чужорідних наголошень у першотворі не було. Але імперська критика, втішно потираючи долоньками — «Ай да

Гоголь, ай да сукин сын!»), канонізувала саме цей варіант і занесла його до реєстру класичної російської літератури. Ось так і мандрує від видання до видання (вже понад півтора сторіччя!) глашатай московського самодержавства Тарас Бульба, який поклав свою буйну голову за «рускую землю». Ось таким і сьогодні його вивчають у нашій школі.

Ще два роки тому справжнього «Бульби» в Україні не можна було знайти вдень зі свічкою, і, щоб видати його, нарешті, в перекладі нашою мовою, оригінал довелося розшукувати в Санкт-Петербурзі. Знайшли, переклали і видали. І що? Ніхто, навіть жоден із тих чудних патріотів, що вважають Гоголя українським письменником, ані писнув. Мудріші ревнителі «общерусского ідейного смисла» також затирили, що найліпша антиреклама — мовчання, але в декого нерви здали. Один москаль-чарівник вирішив наїхати в «Книжнику-реву» на переклад і перечепився через таку мелодійну фразу, як «Степ дедалі гарнішав», бо тут, мовляв, тлумач обтинає гоголівське речення «Степь, чем далее, тем становилась прекраснее». Не знає сірома, що наше лаконічне «дедалі» чудово замінює їхнє «чем-тем», «такі-какі», і будь-який український переклад з російської завжди є стислішим, ніж оригінал.

Але хто зовсім не зміг стримати своїх емоцій, то це наш любий дипломат Віктор Черномирдін. У журналі «Стиль и дом» російський посол на запитання про секрети дипломатії раптом вибухнув тирадою: «К примеру, попробует молодой человек, учащийся почитать недавно изданный здесь, в Украине, перевод повести «Тарас Бульба» на украинский язык. И что он прочтет? В этом «переводе» выброшены все упоминания Руси... И он будет думать, что так Гоголь написал. А Николай Васильевич этого не писал. Не мог писать! Вот такие «дипломатические» переводы — это уже подлость».

Та залишмо на сумлінні Віктора Степановича те, що міг чи не міг Микола Васильович, а разом з тим пробачимо йому і «підлість» перекладача. Посол же хотів як краще... Головне, що Гоголь не спалив свого першого «Тараса Бульбу», як це він зробив, приміром, із другим томом «Мертвих душ». У першому варіанті повісті він навіть самого Бульбу не спалив у лядським вогні. Але то вже інша розмова. Ліпше читаймо. Читаймо, поки новий Бульба-Депардье не заспівав нам «калінку-малінку» в черговій екранізації гоголівського шедедру. Адже таке вже було в американському фільмі.

Василь Шкляр

I

— Ану повернися, синку, цур тобі, який ти чудний! Що це на вас за попівські підрясники? І це всі отак ходять в тій академії?

Такими словами зустрів старий Бульба двох своїх синів, які після навчання в київській бурсі повернулися додому.

Вони щойно злізли з коней. Це були два дужих парубки, які, однак, сторожко поглядали спідлоба, як недавні семінаристи. На їхніх обличчях, що пашіли здоров'ям, висіявся перший, ще не голений пух. Вони геть розгубилися від такої зустрічі з батьком і, потупивши очі, стояли мов у воду опущені.

— Стривайте, стривайте, дітки! — провадив далі Тарас, повертаючи їх і так і сяк. — А які ж довгі свити на вас! Оце-то свитки! Ну й ну! Таких ще й світ не бачив! Ану ж бо побіжіть обидва, а я подивлюся, чи не зарієте носом у землю?

— Не смійся, не смійся, батьку! — озвався нарешті старший із них.

— Ти диви, який пишний! А чого ж мені не сміятися?

— А того! Хоч ти мені й батько, а як глузуватимеш, то, їй-Богу, боки намну!

— Ах ти, сякий-такий сину! Оце так на батька? — сказав Тарас Бульба і від здивування аж заточився.

— А хоч би й батько, то що? Зневаги нікому не подарую.

— Як же ти хочеш зі мною битися? Хіба що навкулачки?

— Та вже як завгодно.

— Ну, тоді давай навкулачки! — сказав Бульба, засукавши рукави.

І батько із сином, замість привітань після довгої розлуки, почали частувати один одного стусанами.

— Оце вже геть здурів старий! — бідкалася їхня бліда, худорлява і щиросерда мати, що стояла в порозі і ще не встигла навіть обняти своїх рідних дітей. — Йй-Богу, здурів! Діти приїхали додому, більше року не бачили їх, а він отаке вигадав — битися навкулачки!

— Та він добре б'ється! — сказав Бульба, переводячи подих. — Йй-Бо', непогано!.. Таке, що краще б і не починали, — відсапувався він і помалу приходив до тями. — Славний буде козак! Ну, здоровий був, синку! Почоломкаємося! — І батько із сином розцілувалися. — Добре, синку! Отак духопель усякого, як мене Дубасив; нікому попуску не давай! Та все'дно на тобі чудернацька вдягачка. А що це за мотузок теліпається? А ти, бовдуре, чого стоїш і руки опустив? — звернувся він уже до молодшого. — Чом же і ти, сучий сину, не лупцюєш мене?

— Ще чого вигадай! — сказала мати, обіймаючи тим часом молодшого. — І треба ж до такого Додуматися! Де це бачено, щоб дитя та рідного її батька било? Та й хіба зараз до того? Дитина щойно з дороги, проїхала таку далеч, зморилася, — цій дитині було вже двадцять із гаком і сажень зросту, — йому б тепер швидше спочити та попоїсти, а він приневолює битися!

— Е, та ти, видно, мазунчик! — сказав Бульба. — Не слухай, синку, матері, вона — жінка, вона нічого не знає. Вам ці мазання ні до чого, ваші пестоці — чисте поле та добрий кінь. Оце ваші пестоці! А бачите ось цю шаблю? Оце ваша мати! А то все пусте, чим замакітрюють ваші голови: і академія, і всі ті книжки, букварі, філософія, все це казна-що, начхати на нього!.. — Бульба тут доточив таке виразне слівце, що ліпше його пропустити. — Я вас на тому ж тижні

спроваджу на Запорожжя. Отам ваша школа, отам тільки ви й наберетеся розуму!

— І всього лишень тиждень вони побудуть удома? — жалібно, зі слізьми на очах перепитала старенька мати. — І погуляти їм, бідним, не вдасться, ні в хаті посидіти, і я не встигну на них надивитися!

— Годі, жінко, годі тобі! Козак не на те, щоб сидіти під спідницею. Іди мерщій та неси все, що маємо, до столу. Тільки не треба маківників, медяників та всіляких пундиків, а тягни нам цілого барана на стіл. Та горілки, горілки чимбільше! І не тої, що з родзинками та витребеньками всякими, а чистої, справжньої, такої, щоб сичала, як біс!

Бульба повів своїх синів у світлицю, з якої положливо вибігло дві дебелі дівки в червоних намистах, — вони тікали, забачивши паничів, бо ті не любили ні з ким довго панькатися. Світлиця була прибрана за тогочасними смаками, а часи ті сягають XVI сторіччя, коли ще тільки-но починали зароджуватися думки про унію. Скрізь було чисто, побілено. Вся стіна була обвішана шаблями та рушницями. Вікна в світлиці були невеличкі, з круглими матовими шибками, які тепер можна побачити хіба що в старовинних церквах. На трикутних полицях, що гніздилися по кутках кімнати, стояли глечики, сині й зелені сулії, баклажки, срібні кубки, позолочені чарки венеційської, турецької і черкеської роботи, які потрапили до Бульбиної світлиці різними шляхами, через треті й четверті руки, що було цілком природно для тих відважних часів. Попід стінами — дерев'яні лави, серед кімнати — величезний стіл, а далі широка, розмальована півнями піч, що роз'їхалася на півхати, як гладезна перекупка, — все це було до болю знайоме нашим двом молодцям, які майже щороку пішки приходили додому під час вакацій, — діставалися пішки тому, що не мали ще коней, та й не годилося школярам їздити верхи. Вони мали

тільки довгі чуби, за які міг посмикати їх кожен озброєний козак. Оце лиш на честь їхнього випуску Бульба послав їм зі свого табуна двійко молодих жеребців.

— Ну, хлопці, насамперед вип'ємо горілки! Благослови, Боже! Будьте здорові, сини, і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, Господи, щоб доля вас не цуралася на війні. Щоб бусурменів били, і турків били, і татарву; а коли й ляхи почнуть Щось чинити проти віри нашої, то й ляхів били! Ну ж бо, підставляй свою чарку. То що, добра горілка? А як латиною буде горілка? Ото ж бо, синку, дурні були ті латинці: вони й не відали, що є на світі горілка. Як же це в біса звали того, що латинські вірші складав? Я грамоти, бач, не дуже знаю, то й не пригадую: чи не Горацій?

«Ач, який батько! — подумки здивувався старший син, Остап. — Усе, чортяка, знає, а ще й придурюється».

— Я так собі думаю, що архімандрит, — провадив далі Бульба, — не давав і понюхати вам оковитої. А тепер, хлопці, зізнавайтесь, чи добре шмагали вас березовими та вишневыми різками по спині і нижче? Чи, може, як ви такі розумаки, то й нагайка по вас гуляла? Думаю, що, крім суботи, духопелили вас і в середу, і в четвер!

— Нема чого згадувати, батьку, — сказав незворушний з виду Остап. — Що було, те загуло.

— А тепер і ми можемо поскородити кого завгодно, — озвався Андрій, — шаблюками та списками. Ось хай лишень підвернеться татарва під руку.

— Добре, синку, їй-Богу, добре! А якщо так, то і я з вами їду! Їй-Бо', їду! Якого дідька мені тут висиджувати? Хіба я що, найнявся ходити коло землі та за свинопасами наглядати? Чи з жінкою возитися? Та пропади вона пропадом! Щоб я заради неї вдома сидів? Я козак, не на те моя воля! Ну то й що, як нема війни? Я й так поїду з вами на Запорожжя, погуляти. Їй-Богу, їду! — І старий Бульба помалу-помалу так себе розворохобив,

що врешті-решт геть розлютився, схопився з-за столу, розправив плечі й тупнув ногою. — їдемо взавтра ж! Нема чого м'ятися, якого вражого дідька ми тут висидимо? Навіщо нам оця хата? Навіщо нам оце все здалося? На біса нам ці горщики? — І тут Бульба заходився трощити й жбурляти горщики та сулії.

Сердешна його дружина, що вже звикла до таких витівок чоловіка, з німою тугою дивилася на те все, сидючи на лаві. Вона боялася вимовити бодай слово, а як почула про таку страшну для неї чоловікову забаганку, то не змогла стримати сліз; поглянула на своїх дітей, з якими знов так знагла мусила розлучатися, і в її очах і в судомно стиснутих вустах затремтіла невимовна розпука.

Бульба вдався упертим страшенно. Це була та затята натура, яку могло породити лише свавільне XVI сторіччя, причому на дикому напівкочовому Сході Європи, під час загарбницьких зазіхань на Україну, що стала тоді мовби нічиєю, проте для всіх ласою землею. Споконвічна потреба боронити свій край від трьох різношерстих націй, постійна готовність до відсічі — усе це надавало величі, якогось вільного, широкого розмаху звиягам синів України і гартувало незламність духу. Ця незламність увійшла в плоть і кров Тараса Бульби.

Коли Баторій запровадив полки в Україні і зодягнув її в ту войовничу твердь, якою спершу славилися лише мешканці порогів, тоді й Бульба став одним із перших полковників; однак за першої ж нагоди пересварився з усіма за те, Що здобич, відвойовану у татар з'єднаними польськими й козацькими військами, не поділили між ними порівну і польські війська отримали більше переваг. Бульба тоді, скликавши всіх, поклав свої клейноди й сказав: «Якщо ви, панове полковники, самі не знаєте своїх прав, то нехай вас

дідько водить за ніс! А я наберу собі власний полк, і хто в мене вирве моє, тому я знатиму, як утерти писка!»

І справді, за короткий час він зі свого ж таки родинного маєтку зібрав чималий загін, до якого ввійшли селяни та козаки, котрі підкорялися йому сповна. Взагалі Тарас був вельми охочий до побоїщ і бунтів; нюхом чув, де і в якому місці спалахувало заворушення, а тоді вже, як грім із ясного неба, з'являвся на своєму коні. «Ну, діти мої, що тут і як? Кого й за що треба бити?» — як завжди, питав він і втручався у справу. Але насамперед він ретельно вивчав обставини і приставав на бік бунтівників лише тоді, коли бачив, що ті справедливо взялися до зброї; таке право, на його думку, вони мали тільки в особливих випадках: якщо сусідня нація займала худобу чи втинала частину землі; або якщо комісари накладали надмірну повинність чи не шанували старшин і розмовляли перед ними в шапках, або кепкували над православною вірою. У таких випадках неодмінно треба було братися за шаблю; а от проти бусурменів, татар і турків справедливо підняти зброю в будь-яку годину, вважав він, — на славу Божу, християнства й козацтва. Тодішнє становище мало кому відомої України, ще не зведене в жодну систему, сприяло промислам багатьох розрізнених партизанів. Жив Бульба скромно, невибагливо, і його не можна було б відрізнити від простого козака, якби вольове обличчя не зберігало в собі якоїсь владності, а то й величі, особливо коли він брався щось боронити.

Зараз Бульба заздальгідь тішився думкою, як він з'явиться на Січ із двома синами і скаже: «Ось погляньте, яких лицарів я до вас привів!» Він думав про те, як повезе їх на Запорожжя — цю військову школу тодішньої України, як похвалиться ними перед своїми товаришами, а потім подивиться, як вони призвичаюватимуться до ратної науки і товариської чарки, яку він також шанував як одну з головних

чеснот лицаря. Спершу він хотів було відпровадити їх самих, бо збирався зайнятися новим формуванням полку, який потребував його присутності, та побачивши своїх синів, що вдалися і зростом, і силою, Бульба раптом спалахнув відвагою та завзяттям і вирішив сам їхати з ними наступного ж дня, хоча в такій нагальності була сама тільки впертість.

Не гаючи ні хвилини, він уже заходився віддавати накази своєму осавулові, якого називав Товкачем, бо той справді скидався на якесь холодне знаряддя: під час бою він незворушно йшов ворожими лавами, розчищаючи шлях своєю шаблюкою, мовби тісто місив, — так хіба Що добрий кулачний боєць прокладає дорогу. Головний наказ полягав у тому, щоб осавул Товкач залишався на хуторі, поки Бульба дасть йому знати, що пора вирушати в похід. Після того він сам обійшов свої курені, загадав декому їхати з ним, напоїти коней, нагодувати їх пшеницею, а йому подати коня, що звався Чортом.

— Ну, діти, тепер треба спати, а взавтра робитимемо те, що Бог дасть. Та не стели нам постелі! Постіль нам ні до чого, ми спатимемо надворі.

Ніч ще тільки-но сповила небо, проте Бульба завжди рано вкладався спати. Він розлігся на килимі, вкрився овечим кожухом, бо нічне повітря було прохолодним, а Бульба, коли був удома, любив укритися якомога тепліше. Незабаром він захропів, а за ним і всеньке подвір'я. Усе, що тільки лежало по його кутках, захропло й заспівало. Першим заснув сторож, бо він найдужче упився з нагоди приїзду паничів.

Тільки сердешна мати не спала. Вона припала до узголів'я своїх рідних синів, що лежали поруч. Розчісувала гребінцем їхні молоді, недбало скуйовджені кучері і зрошувала їх слізьми. Вона дивилася на них усією собою, всією душею — усе ество її стало зором і не могло надивитися; вона вигодувала їх своїми грудьми, вона

виростила, викохала цих дітей — і тільки одну мить бачить їх перед собою. «Сини мої, синочки мої любі!.. Що з вами буде? Яка вас доленька жде? Хоч би тиждень мені на вас подивитися!» — примовляла вона, і сльози застигали у зморшках, які зістарили її колись вродливе обличчя.

Вона справді була нещасна, як і кожна жінка тих безжальних часів. Вона тільки мить жила коханням, тільки в першому запалі жаги, в першому вогні юності, і вже суворий спокусник залишав її заради шаблі, заради товариства, заради хмільних розваг. Вона бачила чоловіка два-три дні на рік, а потім кілька літ від нього не було ні слуху ні духу. Та й коли бачилася з ним, коли вони жили разом, хіба то життя було? Вона терпіла образи, навіть побої; любощі їй діставалися хіба що як милостиня; вона була якоюсь чудною істотою в цьому збіговиську лицарів, які зневажали жіноцтво і на яких розгульне Запорожжя наклало свій суворий колорит. Молодість без насолод промайнула перед нею, як мить, і її прекрасні свіжі щоки та перса відцвіли без цілунків і побралися передчасними зморшками. Вся любов, усі почуття, все, що є ніжного й палкого в жінці, обернулося в ній на єдине материнське чуття. Вона з пристрастю, з палом, зі слізьми, як та степова чайка, квилула над своїми дітьми. Її синів, її рідних кровинок забирають од неї, забирають назавжди, і вона не побачить їх більше ніколи. Хто знає, можливо, за першої ж битви татарин зітне їм голови, і вона навіть не знатиме, де лежать їхні покинуті тіла, які розкляє хижі вороння і за які вона — за кожную краплину крові—віддала б усе на світі. Ридаючи, вона заглядала їм в очі, які вже стуляв незборимий сон, і думала: «А може, Бульба вранці прочумається й відкладе на день-другий від'їзд? Може, він ні сіло ні впало надумав їхати, бо забагато випив?»

Місяць із високості давно вже осявав наповнене сном подвір'я, густу купину верб і високі бур'яни, в яких потонув

частокіл, що оточував Це подвір'я. А вона все ще сиділа в узголів'ї своїх Дітей, ні на мить не зводила з них очей і навіть Думки не мала про сон. Уже й коні, зачувши світанок, виляглися на траві й перестали жувати; горішне листя верб почало дрібно лопотіти, і той шелестливий струмок потроху поповз до самого низу.

Вона просиділа аж до світанку, не відчуваючи змори, і всім еством своїм прагла, щоб ця ніч тривала якомога довше. Зі степу долинуло дзвінке іржання лошати. Червоні смуги зблиснули на небі.

Бульба зненацька прокинувся і схопився з місця. Він добре пам'ятав усе, що вчора загадував.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напувайте коней! А де стара? — Так він звик називати дружину. — Мерщій, стара, рихтуй нам сніданок, бо дорога далека!

Нещасна жінка, втративши останню крихту надії, понуро подибала в хату. Поки вона, заплакана, готувала сніданок, Бульба тим часом роздавав свої накази, порався в стайні і сам вибирав для синів найкраще вбрання. Бурсаки враз до того змінилися, що й не впізнати: замість старих запорошених чобіт на них з'явилися червоні сап'янці; шаровари, завширшки як Чорне море, з тисячею хвилястих бганок, хлопці підперезали золотими очкурами, на яких були ще довгі ремінці з китицями і всілякими брязкальцями для люльки; червоні жупани ясного, як вогонь, сукна вони також підперезали візерунчастими поясами; за тими поясами стриміли карбовані турецькі пістолі; шаблі брязкали об їхні коліна. І навіть обличчя, ще не дуже засмаглі, здавалося, погарнішали і побілішали: молоді чорні вуса тепер виразніше відтінювали їхню білість і здоровий, дужий подих молодості; вони були напрочуд гарними під золотоверхими шапками з чорного смушку.

Безталанна матінка! Вона як побачила їх, то не змогла промовити й слова, і сльози зупинилися в її очах.

— Ну, хлопці, все готове! Нема чого баритися! — сказав нарешті Бульба. — Тепер, за нашим звичаєм, треба всім сісти перед дорогою.

Усі посідали, навіть хлопці, що вже поштиво стояли біля дверей.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба. — Моли Бога, щоб вони воювали хоробро й завжди боронили нашу лицарську честь. Щоб стояли завжди за віру Христову. А ні — то нехай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на землі! Підійдіть, діти, до матері. Молитва материнська і на воді, і на суші рятує.

Мати, ледве жива, обняла їх, дістала дві невеличкі іконки, наділа, ридаючи, обом на шию.

— Нехай береже вас... Матір Божа... Не забувайте, синочки, і свою матір... передайте хоч вісточку про себе... — далі вона не змогла говорити.

— Ну, рушаймо, хлопці! — сказав Бульба. Біля ганку вже стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, який скажено сахнувся, відчувши на собі двадцятипудовий тягар. Бульба був надзвичайно гладкий і важезний.

Коли мати побачила, що вже й сини її сіли на коней, вона кинулася до меншого, у якого і в рисах обличчя було більше якоїсь ніжності; вона схопила його за стремено, припала до сідла і з відчаєм, що охопив її всю, не відпускала сина від себе. Два дужих козаки взяли її обережно і занесли в хату. Та коли вони виїхали за ворота вона зі спритністю дикої кози, з легкістю, не властивою її літам, вибігла на шлях, із незбагненною силою зупинила коня і в якійсь божевільній, безтямній гарячці ще раз обняла сина. її знов одвели до хати.

Молоді козаки їхали зажурені і стримували сльози, соромлячись батька. Бульба також був трохи розчулений,

хоча й силкувався те приховати. День видався сірий, тільки зелень ясотіла довкруг. Пташки щебетали якось не в лад.

Трохи проїхавши, вони озирнулися. їхній хутір немов провалився; тільки бовваніли над землею два комини їхньої непоказної хати; ще видніли вершечки дерев, тих дерев, по яких вони лазили, як ті білки; а ще там слався далекий луг — той луг, завдяки якому вони могли пригадати всеньке своє життя: від тієї пори, коли качалися його росянистими травами, до юних літ, коли дожидали там чорнобриву козачку, що боязко поспішала до них своїми білими, прудкими ніжками. Ось уже видно тільки «журавля» над криницею з прив'язаним угорі колесом від воза, що самотньо стримить у небі; уже рівнина, яку вони проїхали, віддалік здається горою і все собою закрила. Прощайте, і дитинство, й веселі розваги, і все-все!

II

Усі троє вершників їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним зринала його молодість, його минулі літа, що за ними завжди сумує козак, який не проти, аби все його життя було молодістю. Він думав про те, кого зустріне на Січі зі своїх колишніх побратимів; він розмірковував, хто вже помер, а хто ще живий. Сльоза тихо круглилася на його зіниці, і він понурив свою сиву голову.

Синів його обсідали інші думки. Тепер доречно сказати про них більше.

Після дванадцяти років їх віддали до Київської академії, оскільки вся тодішня поважна старшина вважала за необхідне дати своїм дітям виховання, хоча й робилося це для того, щоб згодом його геть забути. Вони тоді були, як і всі, хто вступав до бурси: відлюдкуваті, виховані на волі, і тільки там уже, як то ведеться, трохи обтесувалися й набиралися чогось спільного, що робило їх схожими одне на одного. Старший, Остап, розпочав свою науку з того, що першого ж року накивав п'ятами з бурси. Його завернули, дали доброї прочуханки й посадили за книжку. Чотири рази він закопував свій буквар у землю і чотири рази, відлупцювавши його по-звірячому, купували йому новий. Але Остап, певна річ, зробив би те саме і вп'яте, якби батько врочисто не присягнувся, що протримає його в монастирських служках аж двадцять років і він повік не побачить Запорожжя, якщо не повивчає в академії всі науки. Цікаво, що це казав той самий Тарас Бульба, який ганив усяку вченість і радив дітям, як ми вже бачили, чхати на неї. Відтоді Остап з неабияким старанням засів за нудну книжку і невдовзі опинився серед відмінників. Тодішнє навчання страшенно розбігалось з життям. Ці схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі аж ніяк не дотикалися до повсякденного побуту, ніколи не застосовувалися на практиці. І ті знання, навіть менш схоластичні, не було куди приліпити в житті. Виходило так, що найученіші тоді були найбільшими невігласами, бо не знали, що таке досвід. До того ж цей республіканський дух бурси, це жахливе скупчення молодих, дужих, здорових людей — усе це спонукало їх до пошуків занять та пригод далеко поза наукою. Іноді погане утримання, постійні покарання голодом та й природні бажання, що пробуджувалися в міцному, свіжому, здоровому юнакові, — усе це вкупі породжувало в них ту кмітливу натуру, яка потім розвивалася на Запорожжі. Голодна бурса нишпорила

вулицями Києва і примушувала всіх бути на сторожі. Перекупки, що сиділи на ярмарку, забачивши ще здалеку бурсака, мерщій закривали руками свої пироги, бублики, гарбузове насіння, як орлиці своїх дітей. Консул, себто старший бурсак, зобов'язаний наглядати за підлеглими йому товаришами, мав такі страшнючі кишені в своїх шароварах, що міг помістити в них усю крамничку перекупки, яка ловить гав. Ця бурса була зовсім окремішнім світом: її вихованців не допускали до вищого кола польських дворян та московитів. Сам воєвода Адам Кисіль, дарма що опікувався академією, не вводив їх до вищого товариства і наказував тримати якомога суворіше. Втім, ця настанова була зовсім зайвою, бо ректор та професори-ченці без того не шкодували різок та канчуків, і за їхнім наказом ліктори часто шмагали своїх-таки консулів так нещадно, що ті кілька тижнів чухали свої шаровари. Багатьом із них це було ще нічого і здавалося не набагато міцнішим за добру горілку з перцем; іншим такі безпросвітні припарки, врешті-решт, набридали, і вони втікали на Запорожжя, якщо, звичайно, вміли знайти дорогу і якщо їх на тій дорозі не перехоплювали.

Остап Бульба, дарма що дуже старанно почав студіювати логіку і навіть богослов'я, ніяк не міг уникнути неблаганних різок. Зрозуміло, що все це мусило загартувати його вдачу, прищепити йому суворої твердості, завжди притаманної козакам. Остапа вважали одним із найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими у зухвалих витівках — обчистити чужий садок чи город, зате завжди був серед перших, хто ставав під хоругву кмітливого бурсака, і ніколи, в жодному разі не виказував своїх товаришів. Ніякі нагаї, ніякі різки не могли змусити його це зробити. Він був стриманий до всіляких спокус, окрім війни та хмільної гульні; принаймні майже ніколи про інше не думав. Він був щирим із такими, як сам, і мав таку добру душу, яку тільки можна було мати з

такою вдачею і в тодішні часи. Остапа глибоко зворушили сльози нещасної матері, і це його так засмутило, що він у задумі повісив голову.

Менший брат його, Андрій, душею був трохи жвавіший і, можна сказати, розвиненіший. Навчався він з більшою охотою і без тих особливих зусиль, з якими дається наука людям важкої і мужньої вдачі. Він був кмітливіший за брата; частіше верховодив у зухвалих, небезпечних пригодах і нерідко, завдяки своїм хитрощам, умів викрутитися від покарання, тоді як його брат, Остап, ні на що не сподіваючись, скидав із себе свиту, лягав на лаву і навіть не думав просити помилування. Андрій також горів жадобою подвигу, але водночас душа його була відкрита й для інших почуттів. Спрага кохання спалахнула у хлопцеві, щойно йому перейшло за вісімнадцять. Жінка дедалі частіше стала приходити в його мрії. Він, слухаючи філософські диспути, бачив її щохвилини — чорнооку, ніжну, соковиту. Йому повсякчас марилися її пругкі білі перса, витончена оголена рука, плечі; та вже сама сукня, що облягала свіже, незаймане і звабливо туге тіло, дихала в його мріях якимось недосяжним сластолюбством. Він ревно приховував од своїх товаришів ці поклики грішної душі, адже в ті часи було соромно і принизливо думати козакові про жінку й кохання, ще не понюхавши пороху. Взагалі останнім часом він дедалі рідше верховодив якою-небудь ватагою, та все частіше блукав самотиною тихими куточками Києва, які потопали у вишневих садках, серед присадкуватих хатин, що манливо позирали на нього своїми віконцями. Іноді він опинявся й на вулиці багатіїв, у теперішньому старому Києві, де мешкали українські й польські дворяни і де будинки було зведено набагато вибагливіше.

Одного разу, коли він загавився, його ледве не переїхав ридван якогось польського пана, і кучер зі страшнючими

вусами щосили вrepіжив Андрія батогом. Молодий бурсак оскаженів; із дивовижною хоробрістю він ухопив міцною рукою заднє колесо й зупинив ридван. Та кучер, злякавшись розправи, вперішив коней, вони рвонули, й Андрій — добре, хоч устиг прибрати руку, — гепнувся на землю просто обличчям у болото. І почув напрочуд дзвінкий і веселий сміх. Він підвів голову і побачив чорняву дівчину, що стояла біля вікна, — таку вродливу, що й не сказати, чорнооку і білолицю, як той сніг, осяяний вранішнім рум'янцем сонця. Вона сміялася з усією щирістю, і сміх надавав їй сліпучій вроді якоїсь вогненної сили.

Він отетерів. Він дивився на неї розгублений вкрай, витираючи з лица грязюку, яка ще більше розмазувалася. Що за одна? Хто така ця красуня? Він хотів було розпитати в челяді, котра юрбою, в дорогому вбранні, стояла за ворітьми довкола молодого кобзаря і слухала, як той вигравав, однак челядь здійняла регіт, побачивши його замурзану пику, і нічого йому не сказала. Та зрештою він таки дізнався, що то була дочка ковенського воєводи, який прибув сюди тимчасово. Наступної ж ночі, з нечуваним зухвальством, властивим хіба що бурсакам, він переліз через частокіл у садок, виліз на дерево, що своїм розлогим гіллям діставало аж до даху будинку, а вже з дерева переліз на дах і через димар каміна прослизнув прямісінько в спальню красуні, яка саме сиділа перед свічкою і виймала з вух свої коштовні сережки.

Красуня полячка, зненацька вгледівши перед собою незнайомого чоловіка, до того перелякалася, що їй відібрало мову; та коли побачила, що той стоїть, потупивши очі, і так зніяковів, що не сміє поворухнутися, коли впізнала в ньому того самого бурсака, який Розпластався перед нею на вулиці, її знов розібрав сміх. До того ж з вигляду Андрій зовсім не здавався страшним: навпаки, він був дуже гарний із себе. Вона сміялася від щирого серця й довго потішалась над ним.

Красуня була з вітром у голові, як полячка, але очі, її чарівні очі, пронизливо-ясні, випромінювали такий довгий погляд, як сама вічність. Бурсак не міг поворухнутися, він був наче зв'язаний у мішку, коли дочка воеводи сміливо підійшла й наділа йому на голову свою осяйну діадему, повісила йому на губи сережки й накинула на нього прозору мереживну пелерину з гаптованими золотом фестонами. Вона розцяцьковувала його і робила з ним тисячі всіляких дурниць із тією дитячою примхливістю, якою вирізняються вередливі полячки і яка довела бідолашного бурсака до цілковитого зніяковіння. Він уже скидався на блазня, що, роззявивши рота, незмигнуто дивився в її сліпучі очі.

Стукіт, що почувся за дверима, сполохав її. Вона звеліла йому сховатися під ліжком і, як тільки тривога минула, гукнула свою покоївку, татарку-полонянку, і наказала їй нищечком вивести його в садок, а звідти випроводити через огорожу. Однак цього разу наш бурсак переліз через ту огорожу не так вдало: сторож, що саме прокинувся, добряче полудив його по ногах, а тут ще збіглася челядь і довго лупцювала його вже на вулиці, поки він не дременув геть.

Після цього проходити біля будинку воеводи було небезпечно, бо челяді водилося там чимало. Якось він побачив її в костелі. Вона помітила його і дуже мило всміхнулася, як давньому знайомому. Після того він ще раз бачив її мигцем у вікні, та незабаром ковенський воевода виїхав з Києва, і замість чарівної, звабливої чорнявки з вікон виглядала якась гладка мармиза.

Ось про що думав Андрій, похнюпивши голову і втупивши очі в гриву свого коня.

А тим часом степ уже давно взяв їх у свої зелені обійми, високі трави обступили й сховали їх, тільки чорні козацькі шапки миготіли між тонкими колосочками.

— Е-е-е, що ж це ви, хлопці, принишкли? — обіззався нарешті Бульба, отямившись від своєї задуми. — Наче якісь ченці! Анумо, разом, разом! Усі думання до дідька! Беріть у зуби люльки та закуримо, та приострожимо коней, та й полетимо так, щоб і пташка нас не догнала!

І козаки, пригнувшись над кінськими гривами, щезли у травах. Уже не видно було і їхніх чорних шапок; тільки смуга, як блискавка, лягла за ними в столоченій траві.

Сонце давно виглянуло на розхмареному небі і залило степ своїм живим, світлим теплом. Де й поділися сум'яття і смуток, що гнітили душу козаків; серця їхні стрепенулися птахами.

Степ дедалі гарнішав. Тоді весь південь, увесь той простір, що обіймає нинішню Україну, аж До Чорного моря був зеленою, незайманою пусткою. Ніколи плуг не торкався цих безмежних хвиль дикого різнотрав'я. Хіба що коні їх толочили, які ховалися тут, як у лісі. Нічого в природі не могло бути кращого. Вся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, по якому розбризкали мільйони всіляких квіток. Крізь тонкі, високі стебла трави прозирали блакитні, сині й лілові волошки; жовтий дрок вихоплювався догори своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка рябіла на поверхні своїми шапочками, схожими на парасольки; завіяний бозна-звідки пшеничний колосок наливався в тій трав'яній гущині. При самісінькій землі шугали, витягнувши свої шиї, куріпки. Повітря тремтіло тисячами різних пташиних щебетів. У небі нерухомо зависали цілі хмари яструбів, які, розгорнувши крила, гострили свій зір на трави. Крик зграї диких гусей, що повагом пролітала стороною, відлунював у бозна-якому далекому озері. Із трав здіймалася рівними пружними помахами крил чайка і розкішно купалася в синіх хвилях повітря. Ген вона щезла у високості і тільки миготить чорною цяткою. Ген вона перевернулася крилами і

зблиснула проти сонця. Який же ти гарний, степе, дідько б тебе вхопив!

Наші подорожні лише на кілька хвилин зупинялися, щоб підобідати. Загін із десяти козаків, що їх супроводжував, злавив з коней, відв'язував дерев'яні баклажки з горілкою і гарбузи, які вживали замість посудин. Їли тільки хліб із салом або коржі; пили всього лиш по одній чарці, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, — і знову їхали далі, аж до вечора.

Увечері степ ставав зовсім інакшим. Увесь його барвистий простір, огорнутий останніми яскравими відблисками сонця, поволі темнів — так, що видно було, як по ньому перебігали тіні і він ставав темно-зеленим; випари здіймалися густіші; кожна квітка, кожна травинка видихала амбру, і весь степ стояв у духмяному серпанку. Темно-голубе небо ніби хтось велетенським квачем попідводив широкими смугами з рожевого золота, де-не-де білили клаптики легких прозорих хмаринок, і свіжий-свіжий, звабливий, як морська хвиля, вітрець злегка погойдувався на вершечках трав і ледь-ледь доторкався до щік. Уся музика, якою повнився день, затихла, її замінила інша. Плямисті ховрашки виповзали зі своїх нір, ставали на задні лапки й висвистували на весь степ. Дедалі голосніше сюрчали коники. Іноді від якогось дикого озера долинав лебединий крик, що, як срібло, розсипався в повітрі.

Подорожні, зупинившись серед поля, готувалися до ночівлі, розкладали багаття і ставили на нього казан, у якому варили куліш, — від нього сходила пара і теж, наче дим, виляса в повітрі. Після вечері козаки влягалися спати, а стриножених коней пустили на трави пастися.

Вони розлягалися просто неба на свитах, і на них прямо дивилися нічні зорі. Кожен чув своїм вухом увесь незліченний світ комах, який кишив у травах; усе стрекотіння,

свист, дзумріння, що гучно лунало серед ночі, очищалося в свіжому нічному повітрі і лоскотало слух злагодженою мелодією. А коли хтось із них підводився на часину, то степ йому ввижався засіяним блискучими іскрами світлячків.

Іноді нічне небо то там, то там освітлювала Далека заграва від запалених по лугах та річках сухих очеретів, і темна вервечка лебедів, що летіли на північ, раптом висвічувалася в срібно-Рожевому сяйві, і тоді здавалося, що то червоні хустини пролітають у темному небі. Подорожні їхали без жодних пригод. Ніде ні деревинки; куди не кинь оком — усе той-таки вільний, безмежний, прегарний степ. Тільки вряди-годи десь далеко збоку синіли верхівки лісу, що тягся берегами Дніпра. Лише один раз Бульба показав синам на маленьку цяточку, яка чорніла далеко у травах, і сказав: «Дивіться, діти, он скаче татарин!»

Маленька голівка з вусами вирячила здалеку прямо на них свої вузенькі очиці, сапнула носом повітря, як гончий пес, а потім, побачивши, що козаків тринадцять душ, чкурнула, мов сарна.

— Ану, хлопці, спробуйте наздогнати татарина!. І не намагайтеся, повік не впіймаєте: у нього кінь прудкіший за мого Чорта.

Однак Тарас не забув про обачність. Остерігаючись того, що десь могла причаїтися засідка, вони помчали до невеличкої річки, що впадала в Дніпро і називалась Татаркою, кинулися прямо на конях у воду і довго пливли, щоб приховати свої сліди. А згодом вибралися на берег і сушею рушили далі.

Через три дні після цього вони вже доїжджали до того місця, яке й було метою їхньої подорожі. В повітрі раптом повіяло прохолодою; вони відчували подих Дніпра. Ген він виблискує вдалині і темною смугою відмежувався від обрію. Він повівав холодними хвилями і розстилався все ближче та

ближче, поки нарешті охопив половину поверхні землі. Це було те місце Дніпра, де він, доти скутий порогами, врешті-решт таки брав своє і, розлившись на волі, шумів, як те море; де розкидані серединою Дніпра острови витісняли його ще далі із берегів, і хвилі звільна слалися рівниною, не наштовхуючись ані на скелі, ані на пагорби.

Козаки спішилися, зійшли на пором і через три години допливли до берегів Хортиці — острова, де стояла тоді Січ, що так часто змінювала своє пристановище. Юрба людей сварилася на березі з перевізниками. Козаки підпружили коней; Тарас набрав молодецького вигляду, тісніше затяг на собі пояс і гордо пригладив вуса; його молоді сини теж оглянули себе з голови до п'ят з якимось острахом і боязким задоволенням, а тоді всі разом вони в'їхали в передмістя, яке лежало за півверсти від Січі. Коли в'їжджали, їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що клепали у двадцяти п'ятьох кузнях, викопаних у землі і вкритих дерном. Дебелі кожум'яки сиділи на вулиці під дашками ганків і м'яли своїми цупкими руками волячі шкури. Крамарі розсілися під ятками з купами кременів, кресалами, порохом. Вірменин розвісив дорогі хустки. Татарин перевертав на рожнах баранячі скрутки з тістом. Жид, витягнувши вперед свою голову, цідив із бочки горілку.

Але першим, хто трапився їм назустріч, був запорожець, що спав прямісінько серед шляху, розкинувши руки й ноги. Тарас Бульба не міг не зупинитися і не помилуватись на нього.

— Ого, як поважно розлігся! Ти диви, яке велике цабе! — сказав він, притримавши коня.

Це й справді була доволі зухвала поза. Запорожець, як лев, простягся на дорозі. Його гордо відкинутий назад оселедець сягав пів аршина. Малинові шаровари з дорогого

сукна були засмальцьовані дьогтем, щоб показати цілковиту зневагу до них.

Помилувавшись, Бульба рушив далі тісною вулицею, запрудженою майстровими, що тут-таки справляли своє ремесло, і людьми всіх націй, які переповнювали це передмістя Січі, схоже на ярмарок, — воно годувало й зодягало ту ж таки Січ, яка поза війнами любила ще добряче гульнути та посмалити з рушниць.

Нарешті вони поминули передмістя й побачили кілька розкиданих куренів, укритих дерном або, по-татарському, повстю. Біля деяких стояли гармати. Ніде не видно було огорож або тих приземкуватих будиночків із піддашшями, на низеньких дерев'яних стовпчиках, які були в передмісті. Невеличкий вал та засіку з нагромаджених дерев не охороняла жодна жива душа, що свідчило про тутешню безтурботність і самовпевненість. Кілька дебелих запорожців, що лежали з люльками в зубах на самісінькій дорозі, поглянули на прибульців байдуже і не зрушили з місця. Тарас, обережно проїжджаючи із синами поміж ними, привітався: «Здорові були, панове!» — «Здорові будьте і ви!» — відповіли запорожці.

На широкому просторі у п'ять верст повсюдно купчилися люди. Всі вони збиралися гуртами. То ось ти яка, Січе! Ось те гніздо, звідки вилітають усі горді й могутні, як леви! Ось звідкіля розливається воля й козацтво на всю Україну!

Подорожні виїхали на широкий майдан, де зазвичай збиралася рада. На великій перекинутій діжці сидів запорожець без сорочки; він тримав її в руках і неквапом зашивав дірки. їм знову загородила шлях ціла юрба музик, посеред якої витанцьовував молодий запорожець. Він чортом заломив свою шапку і, здійнявши догори руки, вигукував: «Грайте шпаркіше, музики! Не шкодуй, Хомо, горілки православним християнам!» І Хома з підбитим оком

щедро відміряв по величезному кухлю кожному, хто приставав до гурту. Біля молодого запорожця четверо старих козаків хвацько вибивали дрібушки, то вихором кидалися вбік, заледве не на голови музикам, то, враз присівши, летіли навприсядки і міцно та круто притупували своїми срібними підковами об твердо втрамбовану землю. Земля глухо гула на всю округу, і в повітрі тільки відлунувало: тра-та-та, тра-та-та! Натовп дедалі збільшувався: до кола приєднувалися все нові танцюристи, і зрештою весь майдан пішов навприсядки. У цьому було щось захопливе до безтями. Хіба можна без трепету всієї душі дивитися, як багатолюдний натовп іде до танцю — найвільнішого, найшаленішого, якого не побачиш більше ніде на світі і який могутні його творці назвали козачком.

Тарас Бульба аж скрикнув од нетерплячки й досади, що кінь заважав і йому піти до танцю. Дехто здавався занадто кумедним через ту поважність, з якою він перебирав ногами. А хто був уже геть підтоптаний, ті прихилилися до стовпа, до якого на Січі прив'язували злочинців, і притупуючи, переминалися з ноги на ногу. Вільно лунали вигуки та пісні, які тільки могли спасти на думку людині під час веселого гульбища.

Тарас невдовзі побачив багато знайомих облич. Остап з Андрієм тільки й чули привітання: «А це ти, Печерице!? — Здоров, Козолупе! — Звідки послав тебе Бог, Тарасе? — Ти як тут опинився, Долото? — Здоровий був, Застірко! — Не думав і не гадав побачити тебе, Ре-мене!» І витязі, що зібралися зі всієї волелюбної України, міцно розцілювалися, а відтак знову засипали одне одного запитаннями: «А як там Касян? — А що з Бородавкою? — Де тепер Колопер? — А Підситок?» І тільки й чув у відповідь Тарас Бульба, що Бородавку повісили в Толопані, що з Колопера здерли шкуру під Кизикирменом, а Підситкову голову засолили в діжці й

відвезли в самий Царгород. Похилив голову старий Бульба в гіркій задумі та тільки й мовив: «Добрі були козаки!»

III

Уже з тиждень жив Тарас Бульба зі своїми синами на Січі. Остап та Андрій не мали змоги постійно займатися військовим вишколом, хоча їхній батько ревно просив бувалих у бувальцях, вправних вершників узяти хлопців під своє крило. Взагалі-то можна сказати, що на Запорозжі не було якихось теоретичних навчань чи визначених правил; молодь опановувала військову науку і здобувала виховання завдяки власному досвіду — під час запеклих боїв, які точилися безнастанно. А в перервах між ними для козаків було б великою нудьгою вивчати якусь дисципліну. Вряди-годи вони влаштовували змагання, але більшість часу віддавали гульні, як того прагла вільна широка душа. Січ — то було незвичайне явище. Часом усе переходило в гучний безкінечний бенкет. Дехто займався своїм ремеслом, дехто мав крамничку і торгував, але більшість гуляла від ранку до вечора, якщо в кишенях ще щось бряжчало і поки добуте добро не перекочувало до рук крамарів та шинкарів. Це бенкетування всією громадою чимось заворожувало. То не було якесь збіговисько гультяїв, що дуддили з горя, — це було шалене буяння веселощів. Кожен, хто приходив сюди, забував і кидав усе на світі, що доти його цікавило. Він, можна сказати, плював на своє минуле і з азартом фанатика віддавався волі і товариству таких, як і сам, сіром, що не мали

ні сім'ї, ні рідні, ні своєї домівки, не мали нічого, окрім вільного неба і вічного свята душі. Це породжувало ту скажену веселість, яка не могла з'явитися більше ніде. Оповіді, жарти, що їх можна було почути серед козаків, які гуртом лежали на траві, до того були дотепні й іскрилися таким гумором, що треба було мати хіба що незворушність запорожця, аби не луснути зо сміху. Ні, це не скидалося на якусь п'яну корчму, де бездумно, з похмуро-потворною веселістю чоловік впадає у забуття; це було тісне коло шкільних товаришів. Різниця полягала тільки в тому, що замість зубріння з примусу і пісних настанов учителя вони тепер могли налетіти на ворога на п'яти тисячах коней; замість луку, де вони гралися в м'ячика, тепер були відкриті широкі кордони, з-за яких вистромляв свою метку голову татарин і незрушно, суворо позирав турок у зеленій чалмі; різниця була та, що замість вимушеної волі, яка єднала їх у школі, тепер вони самі покинули батьків і втекли з рідних домівок; що тут були ті, за чиєю шиєю вже плакав зашморг і хто замість кістлявої смерті побачив життя, причому життя розгульне; що тут були ті, хто через щедрість своєї душі не міг утримати в кишені ані копійки; що тут були ті, хто доти червінця вважав за багатство, у кого з ласки орендарів-жидів можна було вивернути з кишень хіба що вітер. Тут були всі бурсаки, які не захотіли терпіти академічних різок і не винесли зі школи жодної літери, та були тут і такі, що знали, хто такий Горацій, Цицерон і що таке Римська республіка Сюди прибілося багато досвідчених вояків, які мали тверде лицарське переконання, що все одно де воювати, аби лиш воювати, бо непристойно порядному чоловікові сидіти без битви. Тут було чимало офіцерів із польського війська. Втім, із якої тільки нації не понаходилося сюди люду? Ця дивовижна республіка була вимогою того часу. Охочим до вояцтва, голінним до золотих кубків, розкішної парчі, дукачів

та реалів завжди знаходилася тут робота. Лише ловеласи не могли знайти тут нічого, бо жодна жінка не мала права поткнутися навіть до передмістя Січі.

Остап та Андрій були просто вражені тим, скільки люду сходилося на Січ уже на їхніх очах, — і хоч би хто-небудь запитав у них, хто вони, звідкіля і як звуться. Вони йшли сюди, буцімто поверталися до рідної домівки, звідки зовсім недавнечко відлучилися на часину. Кожен приходько з'являвся тільки на очі кошовому, а той казав для годиться: «Ну, здоровий був! У Христа віруєш?» — «Вірую», — відповідав приходько. «І в Святу Трійцю віруєш?» — «Вірую». — «І до церкви ходиш?» — «Ходжу». — «Ану, перехрестися!». Той хрестився. «Ну, добре, — казав кошовий, — тепер іди до якого хочеш куреня». На цьому й закінчувалася церемонія. Уся Січ молилася в одній церкві і готова була боронити її до останньої краплі крові, хоча й чути не хотіла про піст та всілякі такі обмеження. Тільки корисливі, грошолюбні жиди, вірмени й татари наважувалися жити і гендлювати в передмісті, а запорожці ніколи не любили торгуватися і скільки грошей рука зачепне в кишені, стільки й платили. А втім, доля цих корисливих крамарів була незавидною. Вони нагадували тих, хто оселявся біля підніжжя Везувію, бо, як тільки у запорожців не ставало грошей, буйні голови трошили крамнички і забирали все задарма. Ось такою була вона, Січ, що мала стільки спокусу для молодої людини.

Остап та Андрій поринули з головою в це розбурхане море. Вони швидко забули і юність, і бурсу, і батьківську хату, і все, що таємниче хвилює ще молоду, цнотливу душу. Вони гуляли, браталися з безжурними козаками-нетягами і, здавалося, про інакше життя навіть гадки не мали.

А тим часом Тарас Бульба вже мізкував над тим, як би його закрутити якусь гучну веремію: він не міг довго сидіти без діла.

— А що, кошовий, — сказав одного разу Тарас, Прийшовши до отамана, — мабуть, настав час і Погуляти запорожцям?

— Нема де гуляти, — відповів кошовий, вийнявши з рота маленьку люлечку, і сплюнув набік.

— Як-то нема? Можна піти на турка або на татарву.

— Не можна ні на Туреччину, ні на татарву, — відказав кошовий і знов узяв до рота люлечку.

— Як це не можна?

— А так. Ми обіцяли султанові мир.

— Та він же бусурмен! І Бог, і Святе Письмо велять бити бусурменів.

— Не маємо права. Якби ми не присягалися нашою вірою, то ще якось можна було б.

— Як же так, кошовий? Про яке ж це ти право кажеш? Ось у мене двоє синів, молоді хлопці: їм же треба при звичаюватися до війни, треба понюхати пороху, а ти кажеш, що запорожцям заказано йти на війну.

— Що поробиш? — так само незворушно відказав кошовий. — Треба подождати.

Але це Бульбу не задовольнило. Він зібрав деяких старшин та курінних отаманів і влаштував їм застілля на всеньку ніч. Розгулявшись добряче, вони гуртом подалися на майдан, де завжди збиралася рада і стояли прив'язані до стовпа литаври, якими скликали всіх козаків. Палиць до литавр козаки, певна річ, не знайшли, бо їх тримав біля себе довбиш, то вони вхопили по першому-ліпшому дрючкові і давай калатати. На сполох найпершим прибіг той-таки довбиш, високий чоловік з одним тільки оком, та й те було заспане.

— Хто посмів бити в литаври? — закричав він.

— Замовкни! Візьми свої палиці і калатай, тобі сказано! — відповіли підпилі старшини.

Довбиш хутко витяг з кишень палиці, які він обачно прихопив із собою, бо добре знав, чим закінчуються такі витівки. Литаври гримнули, і незабаром на майдані, як ті джмелі, стали збиратися чорними роями запорожці.

Кілька чоловік пішли й привели на майдан кошового.

— Нічого не бійся! — сказали старшини, що вийшли йому назустріч. — Скажи громаді, — як не хочеш, аби було гірше, то скажи своє слово, щоб іти запорожцям війною проти бусурменів!

Кошовий, побачивши, що тут непереливки, вийшов на середину майдану, вклонився на всі чотири боки й промовив:

— Панове запорожці! Чи дозволить ваше добірне товариство сказати мені промову?

— Кажі, кажі! — загули запорожці.

— Я хотів би повести мову про те, панове добродії, та ви, мабуть, і самі це знаєте ще краще за мене, що багато хто з нас, запорожців, так заліз у борги до жидів-шинкарів та й до свого ж таки брата, що тепер їм сам дідько віри не йме. А до того ж мова про те, що є чимало таких хлопців, які ще й не нюхали пороху, хоча молодій людині, самі розумієте, панове, без війни пробувати негоже. Який же із нього запорожець, якщо він ще ні разу не бив бусурмена?

— Ти бач, а він добре каже, — ліктем штовхнув Бульбу писар. Той кивнув головою.

— Не думайте, панове, що я це поміж іншим кажу для того, аби порушити мир. Боже борони! Де я так тільки до слова. До того ж у нас Храм Господній — гріх і сказати який. Ось уже скільки літ з Божої ласки стоїть Січ, а й досі церква не тільки зверху не доведена до пуття, а навіть усередині образи не оздоблені. Хоч би до них срібний оклад хтось здогадався

викувати. Церква ж тільки те й отримала, що їй заповіли в духівницях деякі козаки. А дари ті були мізерні, бо майже все вони пропили ще за життя. То я веду цю мову не до того, щоб розпочати війну з бусурменами, тому що ми обіцяли султанові мир і то було б великим гріхом, адже ми присягали за нашим законом.

— Що він верзе? Що це він, клятий, туману напускає? — обернувся Бульба до писаря.

— Отож, як бачте, панове, ми аж ніяк не можемо розпочати війну: лицарська честь не дозволяє. А як на свій куций розум, то я ось що думаю: відпустити з човнами лише молодих — нехай трохи пошарпають береги Анатолії. Чи як гадаєте, панове?

— Веди всіх, усіх веди! — тут і там загукали в натовпі. — За віру ми готові накласти головою!

Кошовий злякався. Він зовсім не хотів підіймати все Запорожжя. А до того ж щиро таки вважав, що порушити мир — несправедливий крок.

— Дозвольте, панове, іще вам дещо сказати!

— Годі! — кричали запорожці. — Мудрішого вже не скажеш!

— А коли так, то хай буде гречка, якщо хочете більшого роздолля. Тільки ж ви добре знаєте, панове, що султан не подарує нам того задоволення, яким утішаться наші молоді козаки. А ми тим часом будемо напоготові, зі свіжими силами. Коли ж відлучимося, то ще, чого доброго, й татарва нападе на Січ. Та якщо по правді, то в нас і човнів немає в запасі, щоб можна було геть усім вирушати. А щодо мене, то я з дорогою душею, я слуга вашої волі.

Хитрий отаман примовк. Запорожці стали перемовлятися гуртами, курінні отамани радилися між собою, і вирішили послати в похід невеличкий загін молодих козаків на чолі зі старшими і досвідченішими.

Всі були впевнені, що в такий спосіб вони справедливо дійшли згоди щодо подальших дій. Таке розуміння справедливості було цілком природним для людей, що осіли на небезпечних кордонах серед войовничих сусідів. Було б дивним, якби вони вчинили інакше. Татари кільканадцять разів порушували своє хистке перемир'я і подавали в цьому спокусливий приклад. Та і як можна було таким буйним лицарям і в такі буйні часи прожити кілька тижнів без війни!

Молодь мерщій подалася оглядати човни і лаштувати їх у дорогу. Тут-таки надійшли і теслі з сокирами. Старі, засмаглі, кремезні запорожці, із сивиною у вусах, підкотивши холоші, забрели по коліна у воду і міцним канатом стягували човни з берега. Кількох чоловік послали в скарбницю на протилежний скелястий берег Дніпра, де в неприступній схованці запорожці тримали запаси зброї та іншу військову здобич. Бувалі в бувальцях козаки повчали молодих з великою втіхою, зберігаючи при тому поважний, суворий вигляд. Увесь берег ходив ходором — після безтурботного роздолля закипіла робота.

Тим часом до берега став причалювати великий пором. Купа людей, що стояли на ньому, ще здалеку махали руками. Це були козаки в обірваних сіряках. Дехто з цієї голоти взагалі не мав нічого, окрім драної сорочки та люльки, — чи то біда їх так низько пригнула, чи вони прогуляли все чисто до нитки. З-поміж них виступив наперед присадкуватий, плечистий, років п'ятдесяти чоловік. Він кричав голосніше за всіх і найзавзятіше вимагував рукою.

— Боже поможи вам, панове запорожці!

— Здорові були! — відгукнулися ті, що працювали в човнах, і підвели голови.

— Дозвольте, панове запорожці, слово сказати!

— Кажи!

І натовп висипав на берег.

— Чи ви чули, що діється на Гетьманщині?

— А що? — обіззався один із курінних отаманів.

— Таке коїться, що й слів немає!

— Що коїться?

— Таке, що й не сказати! І родилися, і хрестилися, а такого ще не бачили, — і далі копилив губу присадкуватий козак, бо знав, бач, неабияку таємницю.

— Та швидше розкажуй, що там таке! — кричала в один голос юрба.

— А хіба ви, панове, досі не чули?

— Ні, не чули.

— Як же так? Хіба ж ви за горами живете? Чи вам татарин заткнув клейтухом вуха?

— Розповідай! Годі теревені правити! — звеліли старшини, що стояли попереду.

— То ви так-таки й не чули нічого про те, що жиди вже орендують святі церкви, як шинки?

— Ні!

— То ви не чули й про те, що вже християнинові навіть паски не можна їсти, поки сучий жид не покладе на неї знак своєю нечистою рукою?

— Нічого не чули! — кричала юрба, підступаючи ближче.

— І що ксьондзи їздять від села до села в таратайках, запряжених — якби кіньми, то ще нічого, — а то ж православними християнами! То ви, либонь, і того не знаєте, що нечестиве католицтво хоче, аби ми зреклися й віри християнської? Ви, може, не чули й про те, що вже із попівських риз жидівки шиють собі спідниці?

— Стривай, стривай! — перебив його кошовий, що доти стояв, потупивши очі в землю, як і всі запорожці, котрі у важливих справах ніколи не піддавалися першому гніву, а мовчки, поволі закипали обуренням. — Стривай, і я скажу слово. А що ж ви, дідько побив би вашого батька, куди ж ви

дивилися? Хіба у вас шабель не було, чи Що? Як же ви допустили таке беззаконня?

— Еге, як допустили! — сказав присадкуватий козак. — А стали б ви на наше місце, коли п'ятдесят тисяч було самих ляхів, а до того Ще й багацько гетьманців перекинулося в їхню віру!

— А гетьман ваш, а полковники що робили?

— Е, гетьман і полковники! А знаєте, де тепер гетьман і полковники?

— Де?

— Голови й руки полковників розвозять по ярмарках, а гетьман, засмажений у мідному бику, ще й досі лежить у Варшаві.

Аж здригнулася вся юрба; мовчання, яке передує бурі, застигло в усіх на вустах, а тоді почуття, досі притлумлені в душах тільки силою волі, вирвалися цілими потоками слів.

— Як?! Та щоб нашу Христову віру проганяла проклята жидва! Щоб отаке виробляти з православними християнами! Щоб отак замордувати наших! Та ще й кого! Полковників і самого гетьмана! Та щоб ми отаке терпіли?! Ні, не бути цьому!

Гомін прокотився лавою запорожців, і в тій одностайності вони відчули свою велику силу. Це не схоже було на хвилювання легкодухого люду. Тут вирували тяжкі і тверді характери. Вони розпікалися повільно, вперто, зате розпікалися так, щоб уже довго не охолонути.

— Як?! Щоб жидва над нами панувала! Нумо, браття-панове, перевішаймо всю жидву! Щоб і духу її не було! — вигукнув хтось із натовпу. Ці слова пролетіли, як блискавиця, і натовп посунув на передмістя з гарячковитим бажанням вирізати всіх жидів.

Сердешні сини Ізраїля, втративши рештки й без того кволого духу, ховалися в порожніх горілчаних бочках, у печах

і навіть залазили під спідниці своїх жидівок, проте невблаганні, нещадні месники знаходили їх повсюди.

— Ясновельможне панство! — верещав один довготелесий і худющий жид, вистромивши з купи своїх одноплемінників жалюгідного писка, спотвореного жахом. — Ясновельможне панство! Ми вам таке повідаємо, чого ви ще й не чули ніколи! Таке важливе, таке вже пильне, що я вам передати не можу!

— Ну що ж, нехай скажуть! — погодився Бульба, який завжди волів вислухати звинуваченого.

— Ясновельможне панство! — промовив жид. — Таких панів, як ви, ще ніколи й ніде не бачено, — їй-Богу, ніколи! Бо таких добрих, хоробрих та славних не було ще на світі... — Голос його завмирав і тремтів од страху. — Хіба ж можна, щоб ми щось погане думали про запорожців? А ті, що орендують в Україні, — то зовсім не наші! Їй-Богу, не наші! То ніякі не жиди, то чортзна-що; то таке, що тільки плюнути на нього й розтерти. Ось і вони не дадуть збрехати. Хіба не так, Шльома? І ти, Шмулю, скажи!

— Їй-Богу, правда! — вигукнули з натовпу Шльома і Шмуль у подертих ярмулках, обидва білі, як глина.

— Ми ще ніколи, — правив своєї довготелесий жид, — не змовлялися з ворогами. А католиків не хочемо й знати, хай їм чорт! Ми із запорожцями як рідні брати.

— Як! Щоб це запорожці та були вам братами?! — отетерів котрийсь із козаків. — Не Діждете, прокляті жиди! У Дніпро їх, панове! Всіх утопити поганців!

Ці слова стали сигналом. Жидів почали хапати і жбурляти у воду. Розпачливий крик Розлігся довкола, проте нещадні запорожці тільки сміялися з того, як жидівські ноги в Черевиках і панчохах дригалися в повітрі. Бідолашний довготелесий промовець, що сам Накликав на свою голову біду, обняв Бульбу за Ноги і жалібно став благати:

— Великий господарю, ясновельможний пане! Я знав і брата вашого, покійного Дороша. Який славний був лицар! Я йому вісімсот цехінів дав, коли треба було відкупитися з турецького полону.

— Ти знав брата? — перепитав Бульба.

— їй-Богу, знав! Великої душі був чоловік!

— А як тебе звуть?

— Янкель.

— Гаразд, я тебе проведу. — Тарас повів його до свого обозу, біля якого стояли вірні йому козаки. — Ну, залазь під воза, ляж там і не ворухися. А ви, братця, не випускайте жида.

Мовивши так, він вирушив на майдан, бо литаври вже скликали на раду. І хоча звістка про лихо в Україні роз'ятрила в ньому тугу та біль, Тарас відчув і певне вдоволення від того, що тепер відкривалися широкі шляхи для подвигів, до того ж для таких героїчних звитяг, які обіцяли терновий вінець після смерті.

Уся Січ, все живе, що було на Запорозжі, зійшлося на майдан. Старшини, курінні отамани після короткої ради постановили всім військом рушати прямо на Польщу, оскільки звідти пішло все зло, — думка була не лише спустошити землю ворога, але й захопити здобич.

І вся Січ в одну мить переродилася. Скрізь тільки й чути було випробувальні постріли з рушниць, брязкіт шабель, скрипіння возів; усе підперізувалося, лаштувалося до походу. Шинки зачинилися, ніде не було жодного п'яного. Де панувала розхристана безтурботність, там закипіла злагоджена робота. Кошовий виріс на цілий аршин. Це вже був не той боязкий виконавець кручених забаганок вільного люду; це був усемогутній повелитель, майже деспот, який тільки те й умів, що наказувати. Всі розгнуздані, самоправні лицарі струнко стояли в шеренгах і не сміли підвести очей, коли кошовий тихо і зважено віддавав накази як людина,

котра бездоганно знає свою справу і вже не вперше доводить її до кінця. У невеличкій дерев'яній церкві священник відслужив молебень, усіх окропив святою водою; козаки цілували хреста.

Коли запорозьке військо вийшло із Січі, кожен озирнувся назад. «Прощай, наша мати! — сказали чи не всі в один голос. — Нехай береже тебе Господь од усякого лиха!»

А як проходили передмістям Тарас Бульба аж рота відкрив од подиву: його жидок уже розіклав свою крамничку і продавав якісь крем'яшки та всілякий непотріб.

— Ти чого тут розсівся, дурню? — спитав його Тарас. — Невже хочеш, щоб тебе підстрелили, як горобця?

— Мовчок, — відповів жид. — Я піду за вами й за військом і продаватиму провіант так дешево, як іще ніхто ніколи не продавав. Йй-Богу, що так, ось побачите!

Бульба низав плечима і від'їхав до свого загону.

IV

Незабаром увесь польський південний захід став жертвою страху; скрізь тільки й чути було Про запорожців. Чимало містечок та сіл вони стерли з лица землі. Жидів-орендарів вішали купами, разом із католицьким духовенством. Запорожці, немов бенкетуючи, торували свій шлях, залишаючи позад себе спустошений простір. Ніде не міг зупинити їх загін польського війська — за першої ж сутички його стирали на порох. Ніщо не могло вистояти супроти азійського натиску запорожців. Прелат, який сидів

тоді в Радзивилівському монастирі, послав од себе двох ченців з нагадуванням, що між запорожцями та урядом існує мирна угода і що вони свавільно порушують свої зобов'язання щодо короля, а заодно й народні права.

«Передай єпископу від імені всіх запорожців, — сказав кошовий, — щоб він нічого не боявся: це козаки лишень люльки розкурюють». А невдовзі величне абатство було охоплене нищівним полум'ям, і його здоровенні готичні вікна суворо дивилися крізь розмежовані хвилі вогню. Юрми біженців — ченці, вояки, жиди — переповнили й без того велелюдні міста і села, залишені напризволяще.

Лише одне місто Дубно не здавалося. Це дратувало всіх старшин, серед яких не останнє місце посідав Тарас Бульба. Вони вирішили взяти місто голодом. Юрмиська вільних вершників обложили з усіх боків міські мури і розташувалися під ними зі своїми обозами, які майже повсякчас рухалися за ними. Мешканці з невеликою кількістю війська відважилися перетерпіти лихо поки змога, але в жодному разі не здаватися. Запорожці подвоїли стеження, аби жодна підмога не проникла до міста, грали в чіт чи лишку, диміли люльками і з нищівним спокоєм дивилися на міські мури. Минуло два тижні, і хоча вони свої вільні наскоки полюбляли дужче за облогу, проте ніщо не могло урвати їхнього терпіння. Молоді, що вже скуштували боїв і небезпек, згоряли від нетерплячки, і серед них були Остап та Андрій, які занадто швидко приноровилися до війни. Повні відваги, гарячі, вони поривалися до нових сутичок, до нових знань про способи й несподіванки бою і поспішали показати своє уміння гратися з небезпеками. Остап, здавалося, тільки й народився для того, щоб гуляти на вічнім бенкеті війни. Він уже скидався на могутнього велетня. Поводився гідно і впевнено, а колись приховані риси його хороброї вдачі тепер набули левиного розмаху. Андрій також із головою поринув у чарівливу

музику щабель та куль, бо ніде — тільки в битві — воля, забуття, смерть, насолода злютовуються в таку єдину звабливу і страшну красу.

Їм не подобався цей зтяжний спочинок перед мурами міста. Андрій довго сидів біля свого обозу, тоді як усі вже спали, окрім вартових. Ніч, лагідна червнева ніч, з міриадами зірок, обіймала спустошену землю. Довкола поставало грізне видовище: тут і там відсвічували заграви запалених сіл. В одному місці полум'я спокійно і гордовито стелилося небом, а в іншому, наткнувшись на щось займисте, воно раптово здіймалося вихором, гуготіло аж до зірок, і його відірвані віхті згасали далеко під небесами. А ген обвуглений чорний монастир грізно застиг, як суворий картезійський чернець, і в кожному відблиску ще показує свою похмуру велич. В іншому місці горів новий будинок, що потопав у садках. Деревя сичали й огорталися димом; іноді там вихоплювалася лава вогню, і кетяги груш, що обліпили гілляки, відсвічували червоним золотом; здалеку видно було навіть сливи, що набрали фосфоричного, лілово-вогненного кольору; і серед усього цього то тут, то там чорніло на тлі білої стіни тіло повішеного нещасного жида або ченця, що його ось-ось мало поглинути полум'я разом із будівлею. Вгорі над ними хмарою темних цяток кружляли пташки — на вогненному тлі вони здавалися ледь помітними хрестиками. А тут тишу сколихували тільки стриножені коні, і їхнє дзвінке іржання перекочувалося тремтливим відлунням.

Андрій у якомусь заціпенінні дивився на це страшне, химерне видиво і раптом відчув ніби чийось присутність; йому здалося, що хтось біля нього стоїть. Він озирнувся і справді побачив жінку. Смагляве, з азійськими рисами обличчя видалося йому знайомим. Він придивився пильніше: так, це була татарка, та сама татарка, яка служила покоївкою при дочці ковенського воєводи. Він стрепенувся. Серце

дужим поштовхом скинулося в його могутніх грудях, і все минуло, що чаїлося в глибині, що було запечатане, приглушене, задавлене вільним життям, — усе це зненацька впливло на поверхню, втопивши разом теперішнє; вся горда молодеча сила раптом спалахнула млосною хвилею нестерпного й жагучого неспокою. Запитання потоком полилися з його грудей: «Звідки? Як? Де твоя панна? Яким побитом ти опинилася тут? Що це означає? Говори, не муч мене!»

— Тихіше, ради Бога тихіше! — мовила татарка й загорнулася в козацький кобеняк, який щойно скинула було з себе. — Панна впізнала вас поміж запорожцями. Вона в місті.

— Ісусе милосердний! Вона тут? Що ти кажеш? Вона в місті?

Татарка ствердно кивнула головою.

— І як вона? Говори, говори! Чого ж ти мовчиш?

— Вона вже другий день нічого не їла.

— Як?

— Ні в кого з мешканців міста немає ані кусника хліба. Всі давно вже їдять саму землю.

— Спасителю Ісусе! І ви досі не зробили жодної вилазки?

— Не можна: запорожці кружка облягли всі мури. Є лише один потаємний лаз, але саме там стоять ваші обози. І якщо дізнаються про цей лаз, то місто, вважай, уже взято. Панна звеліла мені все розповісти вам, бо ви не захочете її зрадити.

— Боже, зрадити її! І я її побачу! О, хоч би не померти до тієї години! — Його груди гостро пронизала радість. Він у гарячковому поспіху кинувся на пошуки всього, що тільки міг знайти їстівного, і невдовзі два невеликих мішки були наповнені пшоном та сухарями. Андрій дав їх татарці, закутав її у кобеняк і звелів переказати Панні, що незабаром він прийде сам. Він сказав, Щоб татарка віднесла припаси й

чекала, поки він прийде. Тепер Андрій думав тільки про те, як безпечніше провести її до того місця, де був замаскований підземний прохід. Цей лаз Починався прямо під возом, навантаженим гарматними снарядами. На щастя, запорожці, Не звиклі до особливої пильності, спали як убиті. Андрій з татаркою тихо йшли поруч, та, обминаючи сплячих, він ненароком зачепив її ліктем, кобеняк злетів, і заграва яскравим відблиском освітила її білу сукню. Спасителю, вона як на долоні! Все пропало. Душа його похолола, він зі страхом повів очима довкола. Господи, яке щастя! Навіть пильний вартовий, що стояв на особливо небезпечному посту, куняв, схилившись на рушницю. Татарка щільніше загорнулася в кобеняк і полізла під воза; піднявся невеликий чотирикутник дерну — і вона пішла в землю.

Андрій мерщій повернувся на своє місце, щоб роздивитися, чи всі сплять і чи все там спокійно.

— Андрію! — зненацька обізвався, підвівши голову, старий Бульба. — Що це за татарка до тебе приходила?

Якби під ту хвилину хтось глянув на Андрія, то подумав би, що це небіжчик підвівся з могили.

— Ой, дивись мені, сину! їй-Богу, так відшмагаю батогом, що до нових віників пам'ятатимеш. Жінки не доведуть тебе до добра.

Сказавши це, Бульба перекинувся на другий бік і заснув, — чи то він був дуже заклопотаний, чи обтяжений іншими думками, але йому й на гадку не спало, що татарка могла бути з міста. Він сприйняв її за сільську біженку, з якою син його закрутив шури-мури.

Андрій перевів подих. З тремтячим серцем кинувся він до обозів, обнишпорив усе, де тільки були харчі, понасипав їх у мішки та в свої широчезні шаровари, і, поки він це робив, серце його мліло, дух перехоплювало і геть відбирало від самої думки про ту радість, яка чекала його попереду. Він ще

раз роздивився довкола, хоча вже не відчував, на якому він світі, і поліз під воза. Невеликий отвір раптом відкрився і знов затулювся за ним.

Він опинився в цілковитій темряві. Хтось ухопив його за руку і сходами повів униз. Вони йшли довго; нарешті сходи закінчилися, під ногами була гладенька земля. Світло ліхтаря блиснуло в підземному мороці.

— Тепер ідіть прямо, — сказав йому голос. Це була татарка.

Коридор тягся під міським муром і закінчувався такими само сходами, що вели вгору. Нарешті Андрій опинився серед міста; вже займався світанок і перепурхував вранішній вітерець. Над жодним комином не вився дим. Мертве місто подекуди озивалося лише кволим хворобливим стогоном, і це не могло не вразити Андрія. На сторожі стояли бліді, як смерть, вартові; це були радше привиди, а не люди. Прямо посеред дороги трапилася їм ще одна жахлива картина: тут лежала жінка, страшна жертва голоду, яка на останньому видиху закусила зубами свою висохлу руку. Здригнувшись, Андрій поквапився за татаркою; він усією душею поривався швидше побачити ту, за чиє Щастя ладен був віддати своє життя.

Він вискочив на ганок; він зайшов до покою. Скрізь було тихо: всі або спали, виснажені голодом, або заціпили від муки. Він ступив на Поріг спальні. О, як завмерло його серце! Як він Увесь зомлів, коли воно, серце, підказало йому, Що через секунду, через блискавичну мить він Побачить її!

І він її побачив, побачив ту, яка була колись безтурботною, веселою, грайливою пустункою, котра чіпляла на нього сережки і зодягала його в своє чудове, легке, мов крильця метелика, вбрання. Він знов побачив її. Вона сиділа на отоманці, підібгавши під себе чарівну, струнку ніжку. Вона була бліда, змарніла, але білість її була

пронизлива, як сьйливі шати серафима. Темні брови, тонкі, красиві, надавали їй обличчю якоїсь стрімкості, від чого кожний, хто вперше на неї глянув, проймався священним трепетом солодкого страху. Її опущені вії, довгі, як мріяння, темними тонкими стрілами чітко вирізнялися на янгольському обличчі. Це було небесне створіння! І це створіння, яке, здавалося, було народжене для земного дива, до ніг якого було б замало кинути увесь світ разом із його скарбами, — це небесне створіння зносило голод і все найгірніше, що судилося простим смертним. Запліснявіла скоринка хліба, що лежала, як найдорожча коштовність, на золотій тарелі, свідчила про те, що тут ще зовсім недавно лютував голод. Почувши кроки, вона підвела голову і подивилася на нього довгим, спопеляючим поглядом. Він знову, здавалося, щезнув, згинув на місці. Її обличчя спершу видалося йому немовби інакшим: так, у ньому були знайомі риси, але з'явилося безліч нових, прекрасних, як небеса. Ця печать німого страждання, цей хворобливий вигляд... о, до чого ж вона погарнішала! Він упав на коліна, припав до її ніг і дивився у її всеможні очі. Усмішка якоїсь дивної радості майнула на її вустах, та водночас тиха сльоза, як діамант, затремтіла на віях.

— Царице! — спитав він. — Що для тебе зробити? Чого бажає твоя душа?

Вона незмигнуто дивилася на нього, відтак поклала йому на плече свою красиву руку. Він став її обціловувати з невиситимою пристрасстю, яка спалювала його живцем.

— Ні, я не піду від тебе! Я біля тебе помру! Хай же я, заморений голодом, помру біля ніг твоїх разом з тобою, панно моя! І за смерть, за солодку смерть біля ніг твоїх нічого не хочу!

— А твої товариші, а твій батько? Ти мусиш іти до них, — мовила вона тихо. Вуста її ще довго ворушилися без слів, а очі, повні сліз, невідступно зоріли на нього.

— Що ти кажеш таке! — промовив Андрій з усією рішучістю. — Що б то за кохання було, якби я покинув заради тебе тільки те, що легко покинути! Ні, моя панно, ні, красуне моя! Я кохаю не так! Батька, брата, матір, вітчизну, все, що є на землі, — все віддаю за тебе. Усе прощавай! Я тепер ваш, я твій! Чого ще хочеш?

Вона схилила до нього голову. Він відчув, як її магнетично-гаряча щока торкнулася його Щоки, і поцілунок — ох, який поцілунок! — злив їхні вуста воєдино.

V

— Пане! — жид Янкель просунув свою ярмулку в намет, де сидів Бульба. Це був той Янкель, якого він врятував од смерті і який тепер підторговував і шпигував при запорозькому війську. — Пане, а чи знаєте ви, що діється?

— А що?

— Іде п'ятнадцять тисяч війська польського й гармати везуть.

— Били двадцять, поб'ємо й п'ятнадцять! — відказав Бульба.

— А чи знаєте, що іще діється? — А що?

— Ваш син Андрій, ой, вей мір, що то за славний лицар!..

— Ну?

— Він тепер перебіг до поляків.

— Як?! — Бульба схопився з місця. — Щоб моя дитина... щоб мій син... та я тебе вб'ю, проклятий жиде! Брешеш ти, чортове сім'я!

— Ай, ай! Хіба ж я можу брехати? Нехай моєму батькові на тому світі щастя не буде, якщо я брешу!

— Як! Щоб це син Тараса Бульби та докотився до такого?!

— Далібуг, їй-Богу, що так!

— Щоб він продав віру Христову й вітчизну?!

— Далібуг, так. Я його бачив на власні очі. Фай, який пишний лицар! Сто вісімдесят червоних самі обладунки на ньому коштують... Багаті обладунки, всі в золоті. А якби ви ще побачили, як він славно муштрує солдатів!

Тараса Бульбу як грім ударив.

— Ти щось наплутав, проклятий Юдо! Не може бути, щоб хрещена дитина продала віру. Він же не турок і не жид нечестивий... Ні, не міг він такого зробити! Їй-Богу, не міг!

А проте Бульба згадав, що вже два дні не бачив Андрія; він пригадав татарку, яка крутилася в їхньому таборі, й очі його взялися лихим блиском. Лють, залізна скажена лють, розлюченість тигра спалахнула на його обличчі.

«Ти бач, дідько лисий таки взяв своє! Сплодив же тебе чорт на ганьбу всьому роду».

Розпашілий од гніву, він вийшов із намету і наказав сідлати коней.

Тим часом і кошовий віддавав накази, щоб усі були наготові і в жодному разі не дозволили тим, що були в облозі, з'єднатися з польським військом. А того лядського війська було, одначе, більше як п'ятнадцять тисяч. Кошовий разом із радою старшин вирішили зміцнити лінію оборони в тому напрямку, звідки насувався ворог. Через те ланцюг з протилежного боку міста ослаб, і хоча наступ ворожого війська було відбито з першого разу, причому з великими для нього втратами, однак загін, який перебував у місті,

відважився скористатися малою чисельністю прикриття і зробив зухвалу вилазку. Він прорвався через ослаблений ланцюг і таки встиг з'єднатися зі своїми майже на очах у запорожців. Бульба рвав на собі чуба з досади, що вже не можна було їх виморити голодом. Запорожці зійшлися в щільну непробивну стіну — маневр, який завжди давав їм неабияку вигоду, адже ця тактика поєднувала азійську рухливість та європейську позиційну Міць. Ворог, дарма що вдвічі переважав запорожців силою, ніяк не міг цим скористатися. Бій зав'язався кривавий і лютий. Тарас Бульба був серед головних отаманів, і три коронні полки, не стримавши його атаки, вже ладні були кинутися навтікача, аж раптом Бульба спрямував усі сили зовсім в інший бік.

Там він запримітив загін, що, вочевидь, стояв у засідці. І впізнав свого сина Андрія. Бульба дав настанови Остапові, як діяти далі, а сам, з невеликим числом козаків, кинувся, як скажений, на цей загін. Андрій упізнав його здалеку, і навіть з тієї відстані було видно, як він увесь затремтів. Він, як спідлений боягуз, сховався за шеренги своїх вояків і звідти командував загоном. Сили Тараса були нечисельні, всього-на-всього вісімнадцять козаків, та він накинувся на ворога з такою ненавистю, з таким диким шаленством, що шеренги розбігалися з переляку перед цим розлюченим вепром.

Та ні, тієї миті він був незрівнянний! Шапка давно злетіла з його голови, чуб розвівався, як полум'я, оселедець змією звивався в повітрі; його скажений кінь гриз і кусав ворожих коней; дорогий жупан був на ньому роздертий; він уже не хапався за шаблю й рушницю, а тільки розмахував страшною важезною булавою з мідними шпичаками. Достатньо було глянути лишень на його лице, щоб побачити втілення найлютішого гніву і зрозуміти переляк Андрія, який відчував на душі тяжкий гріх. Блідий од страху, він бачив, як гинуть і розбігаються його поляки, бачив, як найхоробріші з

них, ті, що захищали його, оточивши кільцем, уже наврипилися тікати; він бачив, як дехто вже, розвернувши коня, кидав зброю.

— Рятуйте! — закричав Андрій, розпростерши у відчаї руки. — Куди ви тікаєте?! Погляньте — він же один!

Отямившись, деякі вояки зупинили коней і справді збадьорилися, бо побачили, що за ними женеться лише один навіжений з трьома змореними козаками. Але намарне вони силкувалися вистояти проти такої відчайдушної волі.

— Ні, ти не втечеш од мене! — кричав Тарас, добиваючи втікачів, які тільки й встигали подумати, що зустріли самого диявола.

Андрій у розпачі теж кинувся було тікати, та пізно: розлючений батько вже стояв перед ним. Втративши останню надію, Андрій застиг на місці. Тарас озирнувся: позад нього не було вже нікого, всі його товариші полягли на бранному полі. Тільки їх двоє стояли один проти одного.

— Що, синку? — спитав Бульба, дивлячись йому в очі.

Андрій мовчав.

— Що, синку? — повторив Тарас. — Помогли тобі твої ляхи?

Андрій як води в рот набрав; він стояв мов на суді.

— Отак запродати... запродати віру! Проклятий той день і та година, коли ти народився на світ!

Мовивши так, Бульба повів довкола очима, в яких світився незбагнений подив.

— Ти думав, що я віддам кому-небудь свою дитину? Ні, я тебе породив, я тебе і вб'ю! Стій, і не ворущися, і не проси в Господа Бога відпущення. Такого не прощають на тому світі.

Андрій, блідий як полотно, прошепотів губами лише одне ім'я; але це не було ім'я вітчизни, чи батька, чи матері; це було ім'я чарівної полячки.

Тарас відступив на кілька кроків, зняв з плеча рушницю, прицілювався... пролунав постріл...

Як житній колосок, підтятий серпом, мов те молоде ягня, якого торкнулося смертельне залізо, поліг він головою на траву, не мовивши жодного слова.

Застиг синовбивця й замислився: чи віддати тіло зрадника на поталу й наругу, щоб хижі вороння клювало його і вовки-сіроманці розшарпали, розтягли білі кістки, чи поховати, як годиться, в землі?

Тим часом під'їхав Остап.

— Батьку! — покликав він. Тарас не чув.

— Батьку, це ти його вбив?

— Я, синку.

На Остаповому обличчі з'явився якийсь німий докір. Він кинувся обіймати свого брата-товариша, з яким вони двадцять літ росли вкупі, ділячи все навпіл.

— Годі, синку, годі! Поховаємо тіло його, — сказав Тарас, тамуючи в грудях терпкий клубок.

Вони взяли тіло і понесли його в обпалений ліс, що стояв у тилу запорозького війська. Шаблями і списами вирили яму.

Тарас відклав списа і подивився на труп сина. Він і мертвий був дуже гарний: його мужнє обличчя, недавно сповнене сили і владної для жінок вроди, ще й тепер зберігало ці риси; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його біле чоло.

— Чим би не козак був? — мовив Тарас. — І зростом удався, і чорнобровий, і лице як у дворянина, і рука була міцною в бою. Пропав! Пропав без слави!..

Тіло опустили в яму, засипали землею, і через хвилину Тарас уже вимахував шаблею серед ворожих лав, ніби нічого й не сталося. Різниця була хіба в тому, що тепер він бився ще з більшою ненавистю, палаючи бажанням помститися за смерть сина. Саме під той час підоспів його власний полк на

чолі з Товкачем і забезпечив йому значну перевагу. Нарешті Тарас дізнався й про те, з чиєї вини його син став відступником, і заявся за всяку ціну взяти місто. І він би таки домігся свого: він би, як сама смерть, промчав його вулицями, він би дістав її своєю залізною рукою — її, чарівну, тендітну, вродливу — потяг би за довгі звабливі коси, і його б крива шабля блиснула біля її голубиного горла... Але одна непередбачена обставина зупинила його на шляху до непримиренної помсти.

VI

До запорозького війська докотилася звістка, що татари захопили й розграбували Січ — забрали в полон більшість запорожців, які там лишилися, разом з гарматами. У таких випадках козаки завжди поспішали наздогнати ворога на його зворотному шляху, визволити бранців та перехопити здобич, бо якщо цього не встигнеш зробити, то через три тижні полонені козаки вже могли опинитися на ринках великої Азії. Кошовий вирішив, і на його думку пристали інші отамани, йти на допомогу негайно. Вони вважали, що вже й так добряче помстилися полякам за зраду та смерть гетьманів і що спустошені землі надовго запам'ятають, як тут гостювали запорожці.

На це дав згоду і Бульба, хоча йому страх як кортіло взяти місто. Він уже пішов було віддати наказ, щоб сіддали коней і змащували вози, аж раптом зупинився й сказав:

— Я хотів тебе, отамане, ще ось що поспитати. Адже й тут, у полоні у ворога, ще наших козаків зо тридцять буде?

— Я посилав просити про обмін — не погоджуються.

— То, виходить, ми їх так і покинемо?

— А що зробиш?

— Як?! Щоб вони і цих замучили?

— А що ж робити? — знов одказав кошовий. — Адже допомогти ми не можемо. Якщо й зостанемося, то не подужаємо їх, а тим часом і своє прогуляємо. Татарва нас не ждатиме.

— То, виходить, хай еретичне поганство й надалі збиткується над християнською вірою?

Кошовий знизав плечима.

— А мені здається, отамане, що цьому не бути.

— А що ж ти вдієш?

— Я вже знаю.

— Ова, який ти пишний! — сказав кошовий, притоптуючи пальцем тютюн у люльці.

— Чи ви чули, панове, що кошовий намислив зробити? — звернувся Бульба до запорожців після цієї розмови. — Він хоче, щоб ми прямо зараз вирушили на Січ, а побратимів, тих, що потрапили в полон, покинули напризволяще і щоб їх замучили погані еретики. Що ви на це скажете?

— Не послухаємося кошового! — в один голос відповіла майже половина запорожців, які тут-таки стали відходити вбік. їх було близько двох тисяч.

Прийшов кошовий. Він уже почув шум-гам, який зчинив невгамовний Бульба.

— Чого ви хочете? Через що такий гвалт зчинили? — грізно гукнув він.

— Ми не хочемо йти на Січ! Ми зостаємося тут! — кричали з натовпу.

— Ви що, здуріли? Я вас, чортове поріддя, всіх пов'язу!

— Яка в нього влада над нами? — звернувся Тарас до запорожців. — Ми — вільні козаки!

— А що? Ми — вільні козаки! — загомоніли запорожці.

— Я вам дам вільних! Ви де вільні? На Січі, ось там ви вільні! Там ви можете забрати в мене клейноди, зв'язати мене і вбити — все, що вам заманеться, — а тут мовчіть. Ви знаєте, що таке військове право? А ти чого тут бунтуєш? — звернувся він до Бульби.

— Ні, я не бунтую, а виконую християнську повинність, — спокійно відказав Тарас. — Я стою за наші права, бо ми мусимо боронити християнську кров.

— Я тебе, старий дідьку, прив'язу до обозу.

— Ану, спробуй!

— Послухайте мене, браття-панове! — сказав кошовий уже сумирніше. — За що ж ви кидаєте напризволяще тих своїх товаришів, яких татарва полонила на Січі? Чи ви думаєте, що татари поведуться краще за ляхів?

— То татари, а то ляхи! — сказав Бульба. — У бусурмена ще є совість і страх перед Богом, а в католицтва його не було й не буде. Ось послухайте, хлопці: а що, якби ви потрапили в полон і з вас живих шкуру здирали або смажили на сковороді, — що б ви тоді сказали? А ваші краяни, ваші товариші, ті, хто повинен вас боронити до останньої краплі крові, та не схотіли вам допомогти, — що б ви тоді сказали?

— А що б сказали? — почувлися голоси. — Сказали б, ви покидьки, а не запорожці! — Було видно, що Тарасові слова їх дуже вразили.

— Стривайте, хлоп'ята, і я скажу! — кричав кошовий. — Ну, скажіть, панове-браття, куди ви поділи свій розум! Самі подумайте: де вам упоратися з таким ворогом? Його більше як десять тисяч, а вас тільки дві. Та ви ж усі пропадете на місці!

— Пропадати — то й пропадати, — сказав Бульба.

— Зоставайтеся тут, якщо так захотіли погибелі, а хто розумніший за вас — гайда в дорогу!

— Ви робіть своє, а нам робити своє! — сказав Бульба.

Обидві сторони затято стояли одна проти одної, і на хвилину запала могильна тиша.

Нарешті сиві вже запорожці, що стояли в перших шеренгах, потупивши очі в землю, повели таку мову: «Воно, звичайно, якщо розсудити справедливо, то і ви тримаєтесь лицарської честі, і ми чинимо за лицарським звичаєм. На те й живе чоловік, щоб захищати віру та звичай. Причому життя така штука, що якщо за ним шкодувати, то хто його знає, за чим і не шкодувати. Так ми докотимося до того, що й за жінками своїми будемо шкодувати. Треба ж скуштувати, що таке смерть. Адже ми вже сьорбнули всякого лиха. І так, і так ми не повинні мати серця одне на одного. Ми всі запорожці, всі з одного гнізда, всіх нас вигодувала Січ-мати, усі ми рідні брати... Запитаймо у кожного: чи не має він проти нас якогось невдоволення?

— Ніякого! Завжди були в догоді! — загукали всі в один голос.

— Ну, то давайте ж на прощання... що там попереду — тільки Бог знає, може, ніхто з нас більше не побачить одне одного... тож давайте всі поцілуємося.

І дві тисячі війська перецілувалися з іще двома тисячами. Кошовий обняв Тараса.

— Ну, прощайте ж, панове-брати, лицарі славні! Хай усе буде так, як хоче Бог! Якщо ми покладемо голови, то ви розкажіть про нас, що такі гуляки, мовляв, не нудили марно світом. А якщо ви поляжете чесною смертю, то ми розкажемо всім, щоб знала вся Україна, та й інші землі, що були ось такі й такі лицарі, які вміли і віру Христову боронити, і товариство шанували. Прощайте! Нехай Боже благословення буде і з вами, і з нами!

Обидві половини війська знов зійшлися до купи, аби ворог не здогадався, що вони роз'єдналися, потім відступили до спаленого монастиря, біля якого був глибокий яр. Одна половина на чолі з кошовим спустилася схилом гори і тишком-нишком, щоб не чув і не бачив ворог, потяглася яром далі.

Утім, польський загін, який стояв на пагорбі, не міг не помітити заворушення в запорозькому війську і вже вирішив було негайно піти в наступ, але його зупинив французький інженер-артилерист, що служив у поляків: «Ні, ні, панове! — сказав цей великий знавець військової справи. — Це не те, що ви думаєте! Це ніщо інше як диявольська засідка. О, цей народ запороти! — сказав він, поклавши палець на свій яструбиний ніс, і його доти хрипкий голос пискнув дискантом. — Цей народ запороти хитрющий, як сам чорт або як капітан-диявол!»

— Ну, панове лицарі! — сказав Бульба після того, як відійшла половина війська. — А тепер настала наша пора показати честь запорозьку. Дивіться ж мені: якщо доведеться геть скрутно, що вже й несила буде вистояти проти ворога, то, панове, щоб усі полягли на місці, щоб жоден не зостався живий, щоб усі, як вірні побратими, покотом лягли в одну могилу. А зараз, перед вирішальною годиною, вип'ємо, панове-браття, горілки, бо доля наша тепер схожа на весілля, де кожен повинен веселитися.

П'ятдесят козаків подалися до обозів і, раді справляти повинність чашників, дістали баклагги. Дві тисячі козаків підставили свої коряки.

— Насамперед, панове-браття, — сказав Бульба, високо піднявши свій коряк, — обов'язок велить нам випити за віру Христову! Аби настали нарешті такі часи, щоб вона розійшлася всім світом і всі бусурмени зробилися християнами! А заодно вип'ємо й за Січ, щоб довго-довго вона

стояла на погибель усім бусурменам і щоб рік у рік виходили з неї лицарі один за одного кращий! Та вже zarazом вип'ємо і за нашу славу, щоб сказали онуки й сини тих онуків, що були колись ось такі ми, хто не осоромив побратимства і не запродав своїх! Отож, панове-браття, щоб як оця горілка грає і шумує бульбами, отак і ми йшли на смерть. Нумо, разом за віру!

— За віру! — відгукнулися ближні шеренги, піднімаючи вгору коряки. — За віру! — підхопили дальні.

— За Січ! — гукнув Бульба і знов підняв свій коряк.

— За Січ! — гримнули ближчі. — За Січ! — покотилося далі.

— За славу і за всіх християн, що живуть на Божому світі!

— За славу і християн! — повторили ближчі. — За славу і християн! — відгукнулися дальні.

— Тепер на коней, хлопці!

Усі скочили на коней і виїхали разом стрункою кіннотою. Всі вони дихали надприродною силою. Це не була дика рвійність, породжена відчаєм; це було щось зовсім інакше. Якась Божа іскра веселості, якийсь трепет натхненної величі пульсував у серцях цього буйного і безстрашного товариства. Їхні чорні і сиві вуса величаво спадали донизу; їхні лиця ясніли упевненістю. Кожен порух був красивим і вільним. Ця дивовижна комонна рать рішуче налетіла на ворога, не напружуючи всіх своїх сил, а так, ніби гралася і веселилася. Під свист куль вони гарцювали, як під весільну музику. Без будь-якого теоретичного розуміння регулярності вони наступали з дивовижною регулярністю, бо серця їхні й прагнення, злютовані в одне ціле, билися в єдиному ритмі. Ніхто не відставав, ніде не розривався цей моноліт. Польське військо, яке спершу зустріло їх запеклим опором, Почало панічно відходити, настрахане думкою, Що на підмогу козакам підоспіла якась нечиста сила. Кращі підрозділи армії

було знищено вщент цією руйнівною силою. Це комонне Юрмище летіло так натхненно і злагоджено, що його запал не наростав і не зменшувався. То була картина, гідна геніального пензля. Французький інженер, у душі справжній мистець, відкинув ґніт, яким збирався запалювати гармати, і, забувши, де він, плескав у долоні й голосно кричав: «Браво, месєє запороти!»

Близько двох тисяч ворогів було вбито і не менше розбіглося хто куди, рятуючись втечею. Підспіле свіже військо зупинилося, збите з пантелику. Запорожці також не наважилися йти далі. Перед самим носом у ворога вони забрали залишені гармати, частину обозу з провіантом і відступили так само страшно, так само злагоджено, до спаленого монастиря, який був надійним прикриттям. Бульба бенкетував разом із запорожцями після такої славної битви; та коли оглянув і полічив своє військо, то побачив, що його лишилося не більше тисячі. А тим часом на допомогу полякам підтягувалися все нові й нові сили, і козаків урятував від ворожого нападу хіба що глибокий здогад французького інженера, який примусив поляків остерігатися великої кількості запорожців, що начебто причаїлися в засідці.

Тим часом Бульба довідався, що їхніх полонених повели з конвоєм варшавським шляхом. Він одразу вирішив їх перехопити. Звідомивши про це козаків, він потай став готуватися до відступу. Цілий день запорожці змачували дьогтем свої вози, щоб не скрипіли; більшу половину гармат закопали в землю, аби не дісталися ворогові, і далі вели безперервну перестрілку. Частина козаків познімали із себе верхній одяг, зробили з нього опудала і розставили на монастирських стінах скрізь, де мала б стояти сторожа. За монастирем вони знайшли дорогу, про яку ворог, певніше за все, нічого не знав. Вона губилася між двома рівчачками і була

геть-чисто завалена зрубаними деревами та обгорілими головешками. Скориставшись глибокою нічною пільмою, козаки з усім обозом валкою потяглися цією дорогою і так продиралися п'ять верст, поки нарешті вибралися в чисте поле. Тут уже ворога не було. Запорожці помчали галопом. Ще півгодини — і вони б, напевне, зустріли своїх закутих краян, вони ще мали б достатньо часу, щоб вихопитися на польовий путівець, і, можливо, завдяки прудкості татарських коней Січ ще побачила б своїх головних оборонців.

Однак тут, як на лихо, польське військо вирішило напасти на монастир. Далекоглядний інженер майстерно підпалив ліс, що підступав до його стін, і пообіцяв, що всі матимуть славу печеню з козацької дичини. Але глибока тиша вразила їх. І яким же було те здивування, коли вони замість помічених здалеку запорожців побачили самі опудала. За багатьма прикметами вони здогадалися, що козаків було небагато. Від того їх узяла ще більша досада, і командувач війська, чоловік гарячковитий, відразу дав наказ наздоганяти запорожців.

Якби Бульба йшов легшим обозом, він би досі був набагато далі і, можливо, втік би від переслідування. Та йому шкода було покинути кілька гармат, а через якийсь час він уже побачив, як здіймається курява над польським військом, що підходило з двох боків. «От чортяка, ляхи таки винюшили!» — сказав він і випустив з рота люльку, яку тільки-но почав розкурювати з незворушним спокоєм.

Тарас бачив, що відступити од такої тьми війська не вдасться, а тому, не вагаючись, наказав ущільнити обоз до купи й оточити його кількома захисними шеренгами. Цей маневр був вершиною козацької тактики і викликав захоплення навіть у найбільших теоретиків тодішнього військового мистецтва. Його мета полягала в тому, щоб закрити весь тил. Тут козаки були нездоланні: оточивши

обоз непробивною стіною, вони зусібіч стояли лицем до ворога. І гармати давали велику вигоду — тримали ворога на відстані, козаки уникали тісних виснажливих сутичок. А супротивник якраз під час гонитви був без важкого озброєння. Польське військо, яке завжди вирізнялося своєю нетерплячістю, вже ладне було облишити цю гонитву, аж тут одна помилка запорожців полегшила його наміри.

Остап вистріляв на своєму боці усі гарматні заряди і, розгарячений та невдоволений затишшям, віддалився трохи від обозу, почав дрібну перестрілку, а потім зопалу кинувся і в рукопашний бій. З лютим завзяттям косив він ворожі лави, однак відчайку швидко взяли в кільце, схопили, і старий Тарас бачив на власні очі, як його зв'язали мотузками і кудись повели. Бажання допомогти і звільнити рідного сина примусило його забути про все на світі. Разом із більшою частиною запорожців він залишив обоз і кинувся у самісіньку гущу ворога, туди, де ще мав бути Остап. Запорожці зовсім погубилися у незліченній масі польського війська. Розпорошені, вони мусили битися кожен окремо проти цілого натовпу, і треба було бачити, як кожен козак блискавицею вивертася на всі боки, вимахуючи і шаблюкою, і рушничним прикладом, і канчуком та кием. Кожен бачив перед собою смерть і тепер тільки намагався якомога дорожче продати своє життя. Бульба, мовби якийсь гігант, вирізнявся у тому хаосі. Він завдавав ворогам дошкульних та лютих ударів і все дужче і дужче паленів од тих, що сипалися на нього. До того ж Бульба так дико і страшно кричав, що голос його, як далеке іржання жеребця, луною розлягався дзвінками полями. Нарешті удари щабель сипонули на нього так густо, що Бульба впав непритомний. Юрба зім'яла його, коні розтоптали могутнє, покрите порохом тіло. Жоден із запорожців не лишився живий: всі як один полягли на місці, і

не було навіть жодного козацького бранця, який би став свідком перемоги, здобутої лядським військом.

VII

— Довго ж я спав! — сказав Бульба, оглядаючи стіни хатини, в якій він лежав, увесь побитий і зраний. — Чи це я спав, чи бачив усе наяву?

— Та трохи навіки не заснув! — одказав Товкач, який сидів поруч, і лице його на якусь хвилю ожило, а відтак знову закам'яніло.

— Добра січа була! Як же це я врятувався? Наче ж опинився під шаблями, а що було далі, то й не згадаю...

— Про те, як порятувався, нема чого розбалакувати. Добре, що так.

Товкач був із того десятка, хто робить свою справу мовчки і не любить про це патякати.

Та навіть з блідого і перев'язаного обличчя Тараса було видно, як він силкується все пригадати.

— А що з моїм сином?.. З Остапом? Він теж поліг з усіма чесною смертю?

Товкач мовчав.

— Чого відмовчуєшся? Стривай, пригадую: я бачив, як йому заломили руки за спину і взяли в полон нечестиві католики... І я не визволив тебе, мій сину, Остапе мій! Таки зрадила сила.

Чоло його збрижилось, і на лице, вкрите рубцями, лягла тяжка зажура.

— Мовчи, пане Тарасе. Від долі не втечеш. Мовчи та кріпися: нам ще більше як сто верстов треба проїхати.

— Навіщо?

— Бо тебе тепер розшукує всяка нечисть. Ти ж не знаєш, що за твою голову обіцяно дві тисячі червінців тому, хто принесе її?

Але Тарас не чув Товкача.

— Сину мій, Остапе рідний! — казав він. — Я не визволив тебе!

І від тяжкої туги Бульба знов поринув у забуття. Товкач цілий день сидів біля нього, а як спочіло, повіз непритомного Тараса далі. Загорнув його у волячу шкуру, поклав у чималий, як ліжко, ящик, примоцував упоперек сідла і помчав на татарському скакуні. Дикі байраки та непрохідні яруги бачили, як поспішав він зі своєю важкою ношею. Товкач боявся гонитви та небажаних зустрічей, і хоча він уже їхав степом, де господарями більше за інших вважалися запорожці, проте тодішні кордони були настільки непевними, що тут хто завгодно міг прогулюватися, як на власній землі. Він не хотів везти Тараса на його хутір, де могла чатувати небезпека, а тому їхав прямо на Запорозжя. Товкач був упевнений, що зустріч із давніми товаришами, добра чарка і нові битви швидко розворушать Тараса і повернуть його до життя.

І він не помилився. Залізна сила взяла гору, хоча Бульбі стукнуло вже шістдесят: через два тижні він уже був на ногах. Але ніщо не могло розворушити його. Видно було, що й хмільні розваги запорожців навіювали йому гіркоту. Бульба ні на хвилину не забував тих часів, — відтоді не минуло й двох місяців! — коли він гуляв зі своїми синами, ще міцними, молодими та дужими, і на його колись незворушному обличчі проступала смертельна туга, він тихо, похнюпивши голову, тільки й повторював: «Сину мій, Остапе рідний...»

Запорожці зібралися в морський похід. Двісті човнів було спущено в Дніпро, і Мала Азія бачила їх, з поголеними головами і довгими оселедцями, бачила, як пройшли вони з вогнем і мечем її квітучими берегами, бачила розкидані ними магометанські чалми, що червоніли, мов квіти, на политих кров'ю полях і плавали біля берегів; вона бачила багато вимазаних дьогтем запорозьких шароварів, м'язистих рук із чорними нагаями. Козаки поїли й витоптали увесь виноград, у мечетях залишили цілі купи кіз'яків, перськими дорогими шалями підперізували, як очкурами, свої брудні семеряги. Після того ще довго там знаходили запорозькі коротенькі люльки. Козаки весело пливли назад, за ними гнався десятигарматний турецький корабель і залпом з усіх тих гармат розігнав, як птахів, їхні легкі човни. Третина запорожців потонула в морських глибинах, але всі, хто вцілів, знов зібралися до купи і прибули до гирла Дніпра з дванадцятьма барилами, повними цехів. Та все це вже не цікавило Тараса. Незрушно сидів він на березі, ворухив губами, промовляючи тихо: «Остапе мій, сину рідний...» Перед ним слалося і виблискувало Чорне море, в далеких очеретах квилала чайка, білий вус його відсвічував сріблом, і сльоза капала одна за одною.

Коли жид Янкель, котрий на той час опинився у місті Умані і займався якимись підрядами та аферами з тамтешніми орендарями, — коли він молився, напнувшись заяложеним саваном, і якраз обернувся, щоб за звичаєм своєї віри востаннє сплюнути, то зненацька угледів Бульбу, який стояв у нього за спиною. Перед жидовими очима відразу замаячили дві тисячі червінців, обіцяних за Тарасову голову, але він тут-таки й засоромився своєї захланності і намагався притлумити в собі цю споконвічну думку про золото, яка, мов черв'як, роз'їдає жидівське нутро.

— Послухай, Янкелю! — сказав Тарас жидові, котрий, низько вклоняючись гостеві, швиденько замкнув двері, аби їх не бачили. — Я врятував тобі життя, тепер ти зроби мені послугу!

Жидове лице зморщилося.

— Яку послугу? Якщо така послуга, що можна зробити, то чого ж не зробити.

— Не розбалакуй. Вези мене до Варшави.

— До Варшави? Як... до Варшави? — перепитав Янкель, і від здивування його брови і плечі піднялися вгору.

— Не розбалакуй. Вези мене до Варшави! Хай там що, а я хочу побачити Остапа, сказати йому бодай одне слово.

— Та що ви таке кажете? — жид аж пальці розчепірів на обох руках. — Хіба ж пан не чув, що його...

— Знаю, все знаю: за мою голову дають дві тисячі червінців. Склали ж їй, дурні, таку ціну. Я тобі дванадцять дам. Ось тобі дві тисячі зараз! — Бульба висипав із шкіряного гамана дві тисячі червінців. — А решту коли повернемося.

Жид миттю вхопив рушника і накрив ним червінці.

— Славна монета! — сказав він, покрутив одну в пальцях і взяв на зуб.

— Я б тебе не просив, я б і сам якось знайшов дорогу до Варшави, але мене можуть десь упізнати й схопити прокляті ляхи. Я на вигадки не мастак. А ви, жиди, на те й створені, вий чорта обдурите, бо знаєте всякі штуки. Ось чому я прийшов до тебе! Та й у Варшаві сам я нічого не зроблю. Хутчій запрягай підводу й вези мене!

— А як же, ви собі міркуєте, я можу сховати пана?

— Та вже ви, жиди, знаєте як: у порожню бочку чи куди там.

— Як то — в бочку?! Всяк подумає, що там горілка!

— Ну то й що? То й добре.

— А що ж тут доброго? Ох, Боже мій! Як можна таке придумати! Хіба пан не знає, що Бог створив горілку на те, аби всяк її куштував? Там усі такі ласі до неї, що Боже борони! А особливо військовий народ: бігтима верстов. п'ять за бочкою, продовбає дірочку, побачить, що не тече, та й скаже: «Жид порожню бочку не повезе! Мабуть, тут щось є».

— Ну, то накрій мене рибою на возі.

— Ох, вей мір! Не можна, їй-Богу, не можна! Там скрізь на дорогах люди голодні, як собаки. Розтягнуть усе і намацають пана, хоч як стережи!

— То вези мене хоч на чортові, тільки вези!

— Стривайте, стривайте! Тепер дорогами возять багато цегли. Там будують якісь фортеці. Нехай пан ляже на споді воза, а я закладу його цеглою. Пан здоровий, кремезний, то нічого, що буде важкенько. А я зроблю у возі дірочку знизу, щоб годувати пана.

— Роби як знаєш, тільки вези!

І через годину віз, навантажений цеглою і запряжений двома конячинами, виїхав з Умані. На одній із них охляп сидів довготелесий Янкель, і його довгі кучеряві пейсики щоразу розвівалися під ярмулкою, коли він підгуцувався на шкапині.

VIII

На той час, коли це діялося, на прикордонних межах не було ще ніяких митників та об'їждчиків — цієї Господньої кари для торгового люду, і тому кожен міг везти все, що йому заманеться. Якщо ж хтось і брався до трусу чи до ревізії, то

робив це переважно задля власного задоволення, особливо коли на возі були привабливі речі чи харч і якщо його власна рука мала неабияку вагу і силу. Але на цеглу ніхто не зазіхав, і віз безперешкодно в'їхав у головну міську браму.

Бульба у своїй тісній клітці чув тільки шум-гам, вигуки візників та й більш нічого. Янкель, підгуцуючи на своїй коротконогій, запорошеній конячині, покружляв трохи містом і завернув у темну вузеньку вуличку, яку називали Брудною або ще жидівською, бо тут і справді мешкали чи не всі варшавські жиди. Ця вулиця дуже нагадувала вивернуті нутрощі задвірків.

Здавалося, що сонце сюди не зазірало ніколи. Зовсім зчорнілі дерев'яні будинки з безліччю висунутих із вікон жердин, на яких сушилося шмаття, ще дужче згущували морок. Зрідка між ними червоніла цегляна стіна, але й та вже у багатьох місцях почорніла. Лиш де-не-де горою траплялася тинькована латка, яка блищала на сонці нестерпною для ока білизною. Тут усе різало око: труби, ганчір'я, лушпиння, викинуті розбиті чани. Кожен викидав на вулицю всякий непотріб, примушуючи перехожих милуватися цією покиддю. Янкель, сидячи на коняці, трохи-трохи не діставав рукою до жердин, що тяглися через вулицю від будинку до будинку і на яких висіли жидівські панчохи, куценькі панталони і вуджена гуска. Іноді з ветхого віконця визирало доволі гарнює личко єврейки, вбраної в потемніле намистечко. Купа жиденят, замурзаних, обідраних, з кучерявими чубчиками, верещали і качалися в грязюці. Рудий жид з обсипаним ластовинням лицем, схожим на горобине яйце, виглянув із вікна й заджеркотів до Янкеля своєю тарабарською говіркою, після чого той відразу заїхав до одного двору. Вулицею ішов ще один жид, пристояв, також встряв у балачку, і коли Бульба вибрався нарешті з-під цегли, то побачив трьох жидів, що вели жваву розмову.

Янкель обернувся до нього й сказав, що все буде зроблено, що Остап сидить у міській в'язниці, і хоча сторожу вмовити важко, однак він сподівається влаштувати йому побачення.

Бульба зайшов разом із трьома жидами до кімнати.

Ті знов заджеркотіли своєю незрозумілою мовою. Тарас поглядав на кожного з них. Щось його дуже вразило. На грубому і збайдужілому обличчі раптом спалахнуло якесь живе полум'я надії, тієї надії, яка часом навідує людину на останній межі відчаю. Його старе серце забилося, як у юнака.

— Послухайте, жиди! — сказав він, і в його голосі було щось урочисте. — Ви все на світі можете зробити, дістанете будь-що навіть із дна морського, і не дарма є приказка, що жид самого себе вкраде, якщо тільки захоче. Звільніть мого Остапа! Дайте йому нагоду втекти від диявольських рук! Ось я обіцяв цьому чоловікові дванадцять тисяч червінців, — я накину іще дванадцять. Усе, що маю, — дорогі кубки, закопане в землю золото, хату й останню свитину продам і складу з вами довічну угоду, що все добро, добуте мною на війні, ділитиму з вами навпіл!

— О, не можна, панонцю! Не можна! — сказав, зітхаючи, Янкель.

— Ні, це неможливо! — сказав іще один жид. Усі троє жидів презирнулися.

— А якщо спробувати? — сказав третій, боязко поглядаючи на тих двох. — Може, Бог допоможе?

Тепер вони всі троє заговорили німецькою. Бульба, хоч як наставляв свої вуха, нічого не міг второпати. Він уловив тільки часто повторюване ім'я Мардохай, а більше нічого.

— Послухайте, пане! — сказав нарешті Янкель. — Треба порадитися з таким чоловіком, якого ще світ не бачив. У-у-у, то такий мудрець, як Соломон, і якщо він нічого не зробить,

то вже не зробить ніхто на світі. Сидіть тут і нікого не впускайте. Ось ключ.

Жиди вийшли надвір.

Тарас замкнув двері і дивився в маленьке віконечко на брудну вулицю — такий собі жидівський проспект. Троє жидів стали посеред нього і знов завели запальну суперечку. Незабаром до них приєднався четвертий, а потім і п'ятий. Бульба знов тільки й чув: Мардохай, Мардохай. Жиди всякчас поглядали в один кінець вулиці. Нарешті там з-за рогу однієї розвалюхи вигулькнула нога в жидівському черевіку і замиготіли поли куценького каптана. «О, Мардохай! Мардохай!» — зарепетували всі жиди в один голос.

Худющий жид, трохи нижчий за Янкеля, але набагато зморшкуватіший, з величезною верхньою губою, підійшов до нетерплячого гурту, і всі жиди навперебій стали йому щось розповідати, а Мардохай поглядав на віконечко, за яким сидів Тарас, і той здогадався, що мова про нього. Мардохай вимахував руками, слухав, перебивав, часто спльовував набік і, піднімаючи поли каптана, засовував руку в кишеню, діставав якісь брязкальця, показуючи ще й свої заяложені панталони. Нарешті всі жиди зчинили такий галас, що жид, котрий вартував, аби їх не підслухали, подав знак замовкнути, і Тарас уже став побоюватися за свою безпеку. Але він одразу згадав, що жиди звикли вести серйозні розмови на вулиці і що їхньої мови сам дідько не втне, тому заспокоївся.

Через хвилину-другу вони всі разом зайшли до його кімнати. Мардохай підступив до Тараса, поплескав його по плечу і сказав:

— Якщо ми та Бог захочемо щось зробити, то буде так, як треба.

Тарас подивився на цього Соломона, якого ще світ не бачив, і в ньому знов прокинулася надія. Справді-бо, його

вигляд справляв враження: верхня губа просто наганяла страх. Її товщина, звичайно, була не вродженою. У бороді цього Соломона стирчало всього лиш кільканадцять волосин, та й то тільки з лівого боку. А на обличчі було стільки знаків од побиття, отриманих за Соломонову мудрість, що бідолаха, напевно, давно втратив їм лік і вважав за родимі плями.

Мардохай десь пішов разом з товаришами, що так захоплювалися його мудрістю. Бульба залишився сам. Він опинився у дивному, незнаному досі становищі: уперше в житті відчував незнайомий неспокій, душу його лихоманило. Це вже був не той Бульба, що колись, — незламний, непохитний, міцний, як дуб; ні, тепер він був присмирнілий, боязкий, майже безпорадний. Він здригався від найменшого шурхоту, від кожної жидівської постаті, що виринала в кінці вулиці. У такому стані він пробув цілий день: не їв, не пив, прикипів до вікна і застиг у чеканні. Нарешті, вже пізнього вечора, з'явилися Мардохай та Янкель. Серце Тараса завмерло.

— Ну що, вдалося? — запитав він із диким нетерпінням.

Але ще до того, як жиди набралися духу, щоб йому відповісти, Тарас помітив, що в Мардохая уже не було того останнього пасма волосся, яке масними кільцями вибивалося з-під його ярмулки. Він намагався щось пояснити, проте нагородив таких нісенітниць, що Тарас не второпав нічого. Янкель те й робив, що затуляв долонею рота, наче вхопив застуду.

— О, ласкавий пане! — сказав він нарешті. — Тепер зовсім не можна! Їй-Богу, не можна! Такий поганий народ, що йому треба наплювати на самісіньку голову. Ось і Мардохай скаже. Мардохай робив таке, чого ще не робила жодна людина на світі. Однак Бог не захотів, щоб так було. Там три тисячі війська стоїть, і взавтра їх усіх стратять.

Тарас подивився в очі жидам, але вже без нетерпіння і гніву.

— А якщо пан хоче побачитись, то це треба взавтра дуже рано, ще до схід сонця. Вартові згоджуються, й один левентар обіцявся. Тільки бодай їм добра не було й на тому світі, ох, вей мір, що то за ненажерливий народ! І поміж нас таких здирників не знайдеш. По п'ятдесят червінців я дав кожному, а левентареві...

— Добре. Веди мене до нього! — твердо сказав Тарас, і вся колишня рішучість виповнила його душу. Він пристав на пропозицію Янкеля перевдягнутися іноземним графом, який начебто приїхав з німецької землі, — для цього завбачливий Янкель уже встиг навіть припасти одяг.

Була вже ніч. Господар оселі, той-таки рудий жид у ластовинні, постелив на лаві тонкий сінник з рогожею для Бульби. Янкель ліг на підлозі на такому самому сіннику. Рудий жид випив невеличку чарочку якоїсь наливки, скинув каптан (у панчохах та черевиках він став схожим на курча) і почалапав зі своєю жидівкою у щось схоже на шафу. Двоє жиденят, як хатні цуценята, примостилися в кутку на підлозі.

А Тарас навіть не лягав. Сидів у задумі і злегка барабанив пальцями по столі. Він тримав у роті люльку і попихував димом, від якого жид чхав спросоння і ховав під ковдру носа. Ледве небо зайнялося блідим передвістям світанку, як він уже штурхнув ногою Янкеля.

— Вставай, жиде, і неси свою графську одіж!

За хвилину він зодягнувся. Почорнив вуса, брови, примостив на голову маленьку темну шапочку — і тепер Бульбу навіть ніхто з його козаків не впізнав би. З вигляду йому було не більше як тридцять п'ять років. Свіжий рум'янець заграв на його щоках, а шрами робили обличчя суворим і владним. Одяг, гаптований золотом, дуже йому пасував.

Місто ще спало. Жодна гендлярська душа ще не вийшла на вулицю зі своїм крамом. Бульба з Янкелем прийшли до будівлі, схожої на сидячу чаплю, — вона була зчорніла, приземкувата, зате широчезна, і з одного її боку вгору тяглася, як журавлина шия, довга й вузька башта, над якою звисав шматок даху. Ця споруда відбувала чимало всіляких служб. Тут містилися і казарми, і в'язниця, і навіть карний суд.

Бульба з Янкелем увійшли в браму й відразу опинилися чи то серед просторої зали, чи критого подвір'я. Близько тисячі чоловік спали тут укупі. Далі були низенькі двері, перед якими сиділо двоє вартових і грали в якусь таку гру, що один другого бив двома пальцями по долоні. Вони не зважали на двох прийшлих людей і повернули голови тільки тоді, коли Янкель сказав:

— Це ми... чуєте, панове? Це ми!

— Проходьте, — сказав один із них і відчинив однією рукою двері, а другу підставив своєму товаришеві, щоб той бив його по долоні.

Вони зайшли у вузький і темний коридор, який знов привів їх до такої ж просторої зали з крихітними віконцями вгорі.

— Хто йде?! — пролунало кілька голосів, і Тарас побачив чимало озброєних людей. — Нам не дозволено нікого пускати.

— Це ми! — кричав Янкель. — їй-Богу, ми, ясновельможне панство!

Та ніхто не хотів і слухати. На щастя, в цей час підійшов якийсь товстун, котрий, видно з усього, був тут начальником, бо лаявся дужче за всіх.

— Пане, це ж ми! Ви вже знаєте нас, і пан граф віддячить іще.

— Пропустіть, сто дяблів чортовій матці! І більше нікого не впускайте. Та дивіться, щоб шабель ніхто не знімав і не псяючився на підлозі!

Далі Бульба з Янкелем уже не чули тих красномовних наказів.

— Це ми, це я, це свої! — повторював Янкель кожному зустрічному.

— А що, тепер можна? — запитав він в одного вартового, коли вони нарешті дійшли до кінця коридору.

— Можна, тільки не знаю, чи пропустять вас у саму в'язницю. Зараз немає Яна, його заступив інший, — відповів вартовий.

— Ай, ай! — тихо забідкався жид. — Це погано, ласкавий пане!

— Веди! — грізно сказав Тарас. Жид послухався.

Біля дверей підземелля, що сходилися вгорі гострим кутом, стояв гайдук із вусами на три яруси. Верхній ярус був закручений назад, другий прямо вперед, а третій донизу, від чого гайдук був дуже схожий на kota.

Жид зігнувся у три погібелі і майже боком підступився до нього.

— Ваша ясновельможносте! Ясновельможний пане!

— Це ти, жиде, до мене звертаєшся?

— До вас, ясновельможний, пане.

— Гм... а я простий гайдук! — сказав триярусний вусань, і його очі повеселішали.

— А я, їй-Богу, подумав, що це сам воевода. Ай-ай-ай!.. — жид покрутив головою і розчепірів пальці. — Ай, який пишний із себе! Їй-Богу, полковник! Ну геть тобі полковник! От ще б тільки на ніготь додати — і готовий полковник! Пана треба посадити на жеребця, такого прудкого, як муха, та й нехай муштрує полки!

Гайдук поправив нижній ярус вусів, і його очі стали зовсім веселими.

— Що за народ ці військові! — співав своєї жид. — Ох, вей мір! Що за милий народ! Поворозочки, бляшечки... блищать, як сонце. А дівки як тільки забачать військових... ай-ай! — Жид знов похитав головою.

Гайдук підкрутив верхні вуса і процідив крізь зуби щось схоже на коняче іржання.

— Прошу пана зробити послугу! — сказав жид. — Ось князь приїхав із чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він ще зроду не бачив, що воно за народ такий, ті козаки.

Поява іноземних графів та баронів для Польщі не була дивиною: їх часто заманювала сюди цікавість поглянути на цей майже напів-азійський куточок Європи (Московію та Україну вони взагалі мали за Азію); тому гайдук низенько вклонився і вирішив, що буде пристойно, коли він додасть кілька слів і від себе.

— Я не знаю, ваша ясновельможносте, — сказав він, — навіщо вам на них дивитися. Це собаки, а не люди. І віра у них така, що її ніхто не шанує.

— Брешеш ти, сучий сину! — не стримався Бульба. — Сам ти собака! Як ти посмів сказати, що нашої віри не шанують! Це вашої еретичної віри не шанують!

— Еге-ге! — сказав гайдук. — А я знаю, друже, хто ти такий: ти сам із тих, що сидять тут у мене! Стривай же, я гукну сюди наших!

Тарас зрозумів свою необачність, проте впертість і злість не давали йому й подумати, як би викрутитися з такого становища. На щастя, Янкель і тут не забарився встромити носа.

— Ясновельможний пане! Де таке бачено, щоб граф та був козаком? А якби він був козаком, то де б роздобув такий одяг і таку графську зовнішність?

— Розкажи це самому собі! — і гайдук уже роззявив свого широкого рота, щоб закричати.

— Ваша королівська величносте! Мовчіть! Мовчіть, ради Бога! — заблагав Янкель. — Мовчіть, ми вам за це так заплатимо, що нікому й не снилося. Ми дамо вам два золотих червінці.

— Еге, два червінці! Два червінці для мене ніщо. Я перукареві даю два червінці за те, щоб він мені тільки півбороди виголив. Жени сто червоних, жиде! — гайдук підкрутив верхні вуса. — А як не даси, то зараз кричатиму!

— І чого ж так багато? — скрушно спитав сполотнілий жид, розв'язуючи свого шкіряного мішечка. Однак він тішився бодай тим, що в його гаманці не було більше і що гайдук не вмів лічити далі як до ста.

— Пане! Пане, боржій ходімо звідси! — сказав Янкель Бульбі, побачивши, як гайдук перебирає на долоні гроші, шкодуючи, що не заправив більше. — Бачте, який тут недобрий народ!

— Що ж ти, чортів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показати й не думаєш? Ні, ти мусиш показати. Якщо вже гроші отримав, то не маєш права відмовити.

— Ідіть, ідіть геть до дідька! А то я зараз же дам знати, і вас тут... Вимітайтеся, кажу вам, та швидше!

— Пане, пане! Ходімо, їй-Богу, ходімо! Цур їм! Хай їм присниться таке, що тільки плюватися! — благав бідолашний Янкель.

Бульба, понуривши голову, спроквола повернувся й пішов назад, не слухаючи докорів Янкеля, якого доймала гризота за даремно витраченими червінцями.

— Навіщо було огризатися? Хай би, собака, лаявся! То вже такий народ, що не може не лаятися! Ох, вей мір, яке щастя Бог посилає людям! Сто червінців тільки за те, що вигнав нас! А нашому братові і пейси обскубуть, і з пики

зроблять таке, що глянути страшно, а ніхто не дасть сто червінців. О, Боже мій милосердний!

Та невдача ця куди більше приголомшила Бульбу. Вона просто палахкотіла в його очах.

— Ходімо! — твердо сказав він, ніби отямився. — Ходімо на майдан! Я хочу подивитися, як його мордуватимуть.

— Ой, пане, навіщо туди йти? Цим уже не зарадиш.

— Ходімо! — наполог на своєму Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, поплентав услід за ним.

Майдан, де мали стратити козаків, знайти було неважко: народ сунув туди з усіх усюд. За тих суворих часів це було одне з найцікавіших видовищ не тільки для простого люду, але й для шляхти. Багато набожних бабусь, найполохливіших жінок та дівчат, яким після того цілу ніч марилися закривавлені трупи, які спросоння кричали так голосно, як може кричати лише п'яний гусар, все одно не пропускали нагоди поторгувати тут витрішками. «Ох, які муки!» — вигукували вони в істериці, заплющуючи очі і відвертаючись, та все-таки вистоювали там до кінця. Дехто, роззявивши рота, простягав руки і ладен був вилізти всім на голови, щоб роздивитися краще. Із безлічі вузьких, невеликих і звичайних голів вистромляв свою тлусту пику різник, спостерігав за тим дійством з виглядом знавця і кидав слівце-друге майстрові-зброяреві, якого називав кумом, оскільки у свята напивався з ним в одному шинку. Дехто зачинав запальну суперечку, деякі навіть билися об заклад, але більшість була із тих, хто на весь світ і на все, що діється в цьому світі, дивиться, колупаючись пальцем у носі.

Попереду, біля самих вусанів із міської гвардії, стояв у військовому однострої молодий шляхтич (чи, може, він тільки здавався шляхтичем), який нацупив на себе усе, що мав, тож у нього вдома zostалися тільки старі чоботи та драна сорочина. Два ланцюжки, один поверх одного, висіли в

нього на шиї з якимось дукачем. Він стояв зі своєю коханкою Юзисею і весь час озирався, щоб хтось, бува, не забруднив її шовкової сукні. Він усе їй пояснював з такими подробицями, що додати не було вже чого. «Оце, моє серденько Юзисю, — казав він, — усі люди, які перед вами, прийшли для того, щоб побачити, як страчуватимуть злочинців. А он той, серденько, що ви бачите, тримає в руках сокиру та інше знаряддя. То кат, і каратиме саме він. Коли почне колесувати і чинити інші тортури, то злочинець ще буде живим, а вже як відрубують голову, то він, серденько, відразу помре. Спершу кричатиме й корчитиметься, та як тільки відсічуть голову, тоді він не зможе ні кричати, ні їсти, ні пити, бо в нього, серденько, вже більше не буде голови». І Юзися все це вислуховувала зі страхом і цікавістю.

На дахах будинків теж було повно людей. З горішніх вікон визирали химерні фізіономії з вусами і в чомусь такому, як очіпки. На балконах, під балдахінами, сиділи аристократи. Гарненька руця усміхненої, осяйної, як білий цукор, панночки трималася за поручень. Огрядні ясновельможні пани дивилися поважно. Холоп у пістрявому вбранні з відкидними рукавами тут-таки розносив напої та наїдки. Чорноока пустунка хапала своєю білою ручкою тістечка й фрукти і кидала їх у натовп. Юрба голодних лицарів мерщій підставляла свої шапки, і якийсь високий шляхтич у вилялялому червоному кунтуші з почорнілими золотими поворозками вихоплювався поперед усіх, першим хапав своїми довгими руками здобич, цілував її, тулив до серця і тільки потім клав до рота. Сокіл, що висів під балконом у золотій клітці, також був глядачем; перехнябивши дзьоба набік і піднявши лапу, він і собі уважно розглядав це людське збіговисько.

Аж ось зчинився шум-гам, і з усіх боків залунали вигуки:
— Ведуть! Ведуть!.. Козаки!

Вони йшли простоволосі, з довгими оселедцями. У них уже повідростали навіть бороди. Вони йшли і не боязко, і не понуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їхній одяг із дорогого сукна зносився і теліпався клаптями. Вони не дивилися на людей і нікому не кланялися.

Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що діялося тоді в його серці? Він дивився на сина з натовпу і ловив кожен його порух. Вони підійшли вже до місця страти. Остап зупинився. Йому випало першому випити цю гірку чашу. Він глянув на своїх, підняв догори руку і промовив голосно:

— Дай нам, Боже, щоб ніхто з єретиків, які тут стоять, не почув, нечестивий, як мучиться християнин! Щоб ніхто з нас не зронив жодного слова!

Після цього він підійшов до ешафоту.

— Добре, синку, добре! — тихо сказав Бульба і похилив свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа лахміття; його руки і ноги вставили в зроблені саме для тортур лещата і... Не треба пригнічувати читача картиною пекельних мук, від чого волосся на голові стане сторчма. Ці тортури були породжені тими жорстокими, лютими часами, коли людина жила кривавим войовничим життям і загартувалася в ньому душею до того, що стала глухою до людяності й милосердя. Варто, однак, сказати, що король майже завжди першим виступав проти таких жажливих покарань. Він добре знав, що така бездушність здатна тільки ще дужче розпалити помсту козацької нації. Але король нічого не міг удіяти супроти державних магнатів, котрі своєю немислимою короткозорістю, дитячим самолюбством і пихатою зарозумілістю перетворили сейм на урядову комедію.

Остап терпів катування, як велетень, із незбагненною стійкістю, і коли почали перебивати йому кістки на руках і ногах, так що жакливі хрускіт почули серед принишколого натовпу найдальші роззяви, коли панянки відвели свої очі, — нічого схожого на стогін не вихопилося з його вуст. Жоден нерв не здригнувся на його обличчі.

Тарас стояв у натовпі, опустивши голову, та очі його дивилися прямо, і він гордо промовив: «Добре, синку, добре!»

Нарешті Остап, здавалося, став підупадати на силі. Коли він побачив нові знаряддя тортур, якими збиралися витягувати з нього жили, губи його заворушилися. «Батьку! — промовив він усе ще твердим голосом, пересилюючи нестерпні муки. — Батьку, де ти? Чи ти чуєш мене?

— Чую! — пролунав голос Бульби серед могильної тиші, і вся тьма-тьмуша народу здригнулася водночас. Військові вершники притьмом кинулися на той вигук у натовп. Янкель сплотнів, як смерть, і коли гайдуки проїхали повз нього, злякано оглянувся. Але Тараса біля нього вже не було: за ним не лишилося й сліду.

IX

Знайшовся Тарасів слід! Тридцять тисяч козацького війська зринуло на кордонах України. Це вже не був якийсь там загін, що вирушив на пошуки здобичі чи задля своєї окремої мети; це була всенародна справа. Ціла нація, терпіння якої дійшло до краю, піднялася на помсту за свої

потоптані права, за наругу над її релігією та звичаями, за бузувірське вбивство гетьманів та полковників, за свавілля жидівських орендарів і за всі ті кривди, яких зазнав пригнічений народ.

Очолив військо ще молодий гетьман Острияниця, переповнений прагненням якомога швидше покласти край нещадній деспотії та самочинству державних магнатів й очистити Україну від жидівства, унії та іншої чужинської наволочі. Біля Острияниці був знаний, уже підстаркуватий, зате бувалий у бувальцях його товариш і радник Гуня. Сорок тисяч коней норовисто іржали під вершниками і без них. Вісім полків, серед яких половина була комонних, половина піших, у червоних, синіх і жовтих жупанах виступали в похід браво і гордовито. Вели їх вісім досвідчених полковників, яким достатньо було моргнути бровою, щоб підігнати чи зупинити це нетерпляче рушення.

Одним із них був і Бульба. Мудрість, слава та багатолітній досвід вирізняли Тараса серед козацької старшини; але його люта, нещадна жорстокість наганяла жах навіть на своїх. Дух нищення заволодів Бульбою, і його сива голова визнавала тільки вогонь і шибеницю.

Битви, в яких показали себе козаки, і весь їхній визвольний здвиг належать історії. Вона до подробиць оповідає, як утікали польські гарнізони зі звільнених міст, як перевішали всіх безбожних орендарів-жидів; яким безпорадним був коронний гетьман Микола Потоцький зі своєю могутньою армією проти цієї нездоланної сили; як він, розгромлений, під час втечі потопив у невеличкій річечці кращу частину свого війська, як обложили його в містечку Долонному відважні козацькі полки, і як, потрапивши у безвихідь, польський гетьман присягнувся, що король та державні магнати задовольнять усі вимоги козаків і повернуть колишні права та вольності. Але козаки, навчені

бузувірством шляхти, були невблаганні, і Потоцький більше не хизувався б на своєму дорожньому аргамаку, приваблюючи погляди знатних панянок і викликаючи заздрість дворянства, якби його не врятувало православне духовенство того-таки містечка. Врочиста процесія з образами й хрестами та ревні благання старого священика зворушили козаків, які ще відчували певну прихильність до короля. Гетьман і полковники все-таки вирішили відпустити Потоцького, але тільки після вигідної для козаків угоди.

Лише непохитний Тарас вирвав зі своєї сивої голови жмут волосся, коли побачив таке, як він сказав, баб'яче м'якосердя полковників. «Не допущу, панове, щоб ви на таке пристали!» — закричав він рішуче. Але цього разу до його слова не прислухалися. «Гей, панове, не вірте ляхам!» — зятято стояв на своєму Бульба, помахуючи нагайкою, і спересердя шмагонув нею гармату. А коли писар подав уже готову угоду підписати гетьманові, Бульба махнув рукою і сказав: «Тоді залишайтеся здорові, панове, а мене ви більше не побачите. Тільки ж ви ще згадаєте моє слово! — у голосі його бриніло пророцтво. — Ви думаєте, що цим купили собі спокій і тепер запануєте! Ось побачте, що цього не буде! Здеруть, гетьмане, із твоєї голови шкуру, напхають її гречаною половою і ще довго бачитимуть її на ярмарках! Та й вам, панове, не зносити своїх голів! Пропадете ви у сирих льохах, замуровані в кам'яні стіни, якщо не зварять вас живцем у казанах, як баранів!»

— А ви, хлопці, хочете помирати? — звернувся він уже до свого полку. — Помирати так, як помирають добродішні козаки? Чи, може, ви хочете ще пожити — залягти вдома на печі та й лежати там, поки ворог вас звідти не стягне? То що ж краще? — питаю я вас, побратими: чи вернутись додому, щоб день у день вас гризла жінка, а тоді пропасти п'яному де-небудь під тином, як собака, чи всім, як справжнім лицарям,

як рідним братам, полягти разом на бранному полі й залишити по собі славу навіки?

— За тобою, пане полковнику! Всі за тобою! — відповіли ті, що стояли попереду. — Веди! їй-Богу, веди!

— Добре, панове! — сказав Тарас, зняв свою шапку і знову надів на голову. Очі його заблищали. — Виріжемо все католицтво! Щоб і духу його не залилося! Хай пощезнуть нечестиві! Гайда, хлопці!

І затятий сивий козарлюга вирушив зі своїм полком на нові звитяги. А ті, що лишилися, заздро дивилися їм услід, і тільки сувора підлеглість полковникам, завжди шанована поміж козаками, не дозволяла багатьом охочим приєднатися до своїх товаришів.

Гетьман і полковники не зупиняли непокірного полку. Здавалося, Тарасове пророцтво трохи збентежило їх, — принаймні якийсь час вони сиділи мовчки і не дивилися одне на одного. А невдовзі пророчі Бульбині слова таки справдилися. Небагато й часу минуло, як після подій під Каневом голову гетьмана було посаджено на палю разом із головами його старшин.

А що ж поробляв Тарас зі своїм полком? А Тарас спалив вісімнадцять містечок, десь із сорок костелів і вже доходив до Кракова. Даремно невеликі загони військ намагалися його перейняти: він майже завжди розминався з ними. Діяв він несподівано, ніхто не міг угадати його намірів: коли якесь село чи містечко з жахом очікувало його нападу, Бульба неждано-негадано змінював напрямок і сів смерть там, де цього зовсім не чекали. Немає слів, щоб передати ту несамовиту лють, з якою він нищив і спустошував усе, що траплялося на його шляху. Нічого схожого на жалість не торкалося цього старого серця, що клекотіло жадобою помсти. Пощади не було нікому. Даремно нещасні матері, молоді дружини й дівчата, іноді такі вродливі й невинні, як ті

конвалії, сподівалися врятуватися біля вівтарів: Тарас палив їх разом з костелом. І коли чув розпачливі крики, коли білі руки здіймалися з вогненної повені до неба і розтріпані коси куйовдилися разом із димом, а розлучені козаки підхоплювали на списи заплаканих малят і кидали їх до матерів у вогонь, — він дивився на те з якоюсь жаскою насолодою і примовляв: «Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові!» І ось так він поминав Остапа в кожному селі й містечку. Нарешті польський уряд побачив, що Тарасове безчинство — це щось набагато більше за звичайний розбій, і доручило тому ж таки Потоцькому з п'ятьма полками будь-що впіймати Тараса.

Бульба відчув небезпеку і повернув назад. Польовими путівцями, вночі, він мчав з козаками щодуху, і такий шалений галоп могли витримати лише татарські коні, яких він — цілий табун — завжди мав при своєму полку. Та цього разу Потоцький був гідний покладеного на нього завдання: він гнався за Бульбою з дивовижною витривалістю і врешті-решт таки наздогнав на березі Дністра, де Тарас зупинився для короткого перепочинку в напівзруйнованій фортеці.

Ця покинута фортеця стояла над самісінькою кручею, що стрімко спадала до річки і, здавалося, ось-ось загримить у воду. Майже за двадцять сажнів унизу шумів Дністер. Саме тут Потоцький оточив своїм військом Бульбу із трьох боків — од поля та по горбастих берегах. Тарас, завдяки своїй хоробрості і незламній волі, міг звести нанівець усі зусилля ворога, але в порожній фортеці не було ані крихти їжі, а козаки найгірше мирилися з голодом, особливо коли бачили, що він закінчиться повільною смертю. З річкою сполучення не було: вузька доріжка обривалася вгорі, а далі вона провалилася в Дністер разом із брилою скелі, що відкололася, і там утворилося урвище.

Тарас вирішив залишити фортецю, спробувати прорватися крізь ворожі лави і берегом дістатися такої місцини, звідки можна було б на конях кинутися в річку і перепливати на той бік. Він вихором вилетів із фортеці, і вже козаки прорвалися крізь оточення, аж раптом Тарас зупинився, пригнувся до землі й сказав: «Заждіть, братця! Люльку впусти!» Саме тут де не взявся цілий ворожий загін, Тараса відрізали од своїх, і він опинився в міцних руках. Труснув усім тілом, але гайдуки вже не посипалися на землю, як було колись. «Ех, старість, старість!» — сказав він і ледве не заплакав.

Йому скрутили руки, зв'язали всього мотузками та ще й ланцюгами, примотували до величезної колоди; праву руку для більшої надійності прибили цвяхом і поставили цю колоду на попа в розколинні фортечної стіни так, що Бульба височів над усіма і польське військо могло споглядати його, як свій переможний трофей. Вітер куйовдив його білого чуба. Здавалося, що він стоїть у повітрі, і це, разом із тим страшним безсиллям, що відбилося на всій Тарасовій поставі, робило його чимось схожим на духа, який зійшов із небес, щоб перешкодити своєю всевишньою владою якомусь нікчемству. На його обличчі не було жалю до себе. Він прикипів очима туди, де відстрілювалися козаки, і з висоти бачив усе, як на долоні. «Займайте, хлопці, — кричав він, — займайте мерщій, кажу вам, чортові діти, отой пагорб за лісом: туди вони не під ступляться! — Але вітер не доніс його слів. — Ой, пропадуть, пропадуть ні за цапову душу!» — заскреготів він зубами і глянув униз, де блищав Дністер. Радість загорілася в його очах. Він побачив, що з-за прибережних кущів виглядає три корми. Зібрався на силі і так заволав, що ті, хто був поблизу, трохи не оглухли: «Хлопці, до берега! До берега! Під кручею, де фортеця, стоять човни! А

за двадцять кроків од вас — узвіз до берега! Та забирайте всі човни, щоб вас не доганяли!»

Цього разу вітер подув з іншого боку, і козаки почули його. Але від удару обухом по голові за таку пораду в його очах перевернувся світ. Тараса разом з колодою опустили нижче, щоб він більше не давав своїх настанов.

Козаки повернули коней і щодуху помчали вздовж берега, який усе ще був дуже крутим. Вони б швидко дісталися пологого схилу, якби дорогу не перетнула прірва завширшки в чотири сажні: лише палі зруйнованого мосту стирчали по обидва боки; із темної глибини ледь-ледь долинали жибоніння якогось виснаженого струмка, що впадав у Дністер. Цю прірву можна було об'їхати, взявши праворуч, але вороже військо вже наступало їм на п'яти. Козаки зупинилися тільки на мить, відтак змахнули нагайками, свиснули — і їхні татарські коні, відірвавшись од землі, розпростерлися в повітрі, як змії, і пролетіли над прірвою. Лише під одним одчаякою коник спіткнувся, але, звиклий до кримських проваль, зачепився копитом за край урвища і відерся разом із вершником.

Загін ворожого війська вражено зупинився на краю прірви. Його командир, хоробрий до безтями молодий полковник (він доводився братом красуні-полячці, яка причарувала нещасного Андрія), не довго думаючи, відважився і собі на такий стрибок і, щоб подати приклад своєму загону, кинувся на коні вперед, однак полетів у прірву й розбився об гостре каміння — його закривавлений мозок забризкав кущі, що росли на виступах урвища.

Коли Бульба трохи прийшов до тями після удару обухом і подивився на Дністер, то побачив унизу козаків, які вже сідали в човни. Очі його засвітилися радістю. Град куль сипався зверху на козаків, та вони на те не зважали і відпливали од берега.

— Прощайте, панове-браття товариші! — промовляв він до них згори. — Згадуйте часом про мене! А за недолю мою не журіться! Я знаю, що мене жде! Знаю, що мене пошматують живцем, і нічого від тіла мого не зостанеться на землі. Але то вже мій клопіт... Будьте ж здорові, панове-браття товариші! Та дивіться ж, прибувайте на те літо знов! Та добре погуляйте!..

Удар обухом по голові обірвав його на півслові.

Чорт забирай! Та чи є щось на світі таке, чого побоявся б козак? Річка Дністер і так немала, а ще як пожене вітер із моря, то хвиля здіймається аж до місяця. Козаки пливли під кулями і вогнем, обережно обминали зелені острови, тугіше напинали вітрила. Дружно, злагоджено веслували і гомоніли про свого отамана.